વિચાર-પુષ્પ-માલા.

બે પ્રેમકથા.

લેખક— ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા,
બી. એ., એલએલ. બી.,

પ્રકાશક— રણછોડદાસ ભવાન.

વ્યવસ્થાપક— નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર,
બી. એ., એલએલ. બી., બૅરિસ્ટર-ઍટ-લૉ.

મૂલ્ય, રૂ. ૦-૪-૦

બે પ્રેમકથા.

કથા ૧. — પ્રેમનો અખંડ પ્રદીપ.

કથા ૨. — વ્હાલ કે વ્યવસ્થા?

લેખક— ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા,
બી. એ, એલએલ. બી.,
ચાઇનાબાગ, ગિરગામ, મુંબાઇ.

પ્રકાશક— રણછોડદાસ ભવાન,
સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઇ.

વ્યવસ્થાપક— નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર,
બી. એ. એલએલ. બી., બૅરિસ્ટર-ઍટ-લૉ.,
ગિરગામ, મુંબાઇ.

ઇ. સ. ૧૯૧૫. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૨.

આવૃત્તિ પહેલી. પ્રત ૭૫૦.

મૂલ્ય, રૂ. ૦-૩-૦

ધર્મ વિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, પાયધુની નં. ૫૨ મુંબઇમાં
હરજીવન ભગવાને છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

વિચાર-પુષ્પ-માલાનું આ વર્ષનું આ છેલ્લું પુષ્પ છે. વ્યવસ્થાપકને સંપૂર્ણ આશા છે કે આગળનાં પુષ્પોની માફક આ પુષ્પ પણ સુગંધી જ નિવડશે. શ્રીયુત ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાની સુઘડ અને સુંદર લેખિનીથી લખાયેલ નિબંધો, જીવન-ચરિત્રો, કવિતાઓ, આદિ ગુર્જર વાચક વર્ગથી અજાણ્યાં નથી. પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાઓનું લ્હાણું શ્રીયુત ચંદ્રશંકર તરફથી આ લગભગ પહેલું જ થાય છે એમ વ્યવસ્થાપકનું સ્મરણ છે. જો એમ હોય તો લેખકે વિચાર-પુષ્પ-માલાને દ્વિગુણિત ઉપકાર તળે મૂકી છે.

વાચકને જાણીને આનંદ થશે કે વિચાર-પુષ્પ-માલાનું કદ વધારવાનો જે સંકલ્પ ત્રીજા પુષ્પની પ્રસ્તાવનામાં સૂચવાયો હતો તે સને ૧૯૧૬ ની જાન્યુઆરીથી અમલમાં મૂકવાની વ્યવસ્થા થઇ ચૂકી છે. આ પુસ્તક-શ્રેણિમાં દર વર્ષે જેટલું લખાણ પ્રકટ કરવાનું વચન શરૂઆતમાં અપાયું છે તેથી લગભગ દોઢગણું લખાણ હવે આવતા વર્ષથી આપવાનું ચોકસ થયું છે. અત્યારસૂધી વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સહિત ૧૧ આના હતું તેને બદલે હવે આવતા વર્ષથી પોસ્ટેજ સહિત માત્ર ૧ રૂપિયો જ રાખવામાં આવેલ છે. ગુર્જર સાહિત્યદેવીની આ રીતે વધારે સેવા કરવાનો અમારો અભિલાષ સફલ કરવો તે ગુજરાતી ભાષામાં મમત્વ ધરાવનાર સજ્જનો અને સન્નારીઓના જ હાથમાં છે. અમને વિશ્વાસ છે કે અમારા આ નવા સાહસમાં તેઓની કિમતી મદદ અમને મળશે જ.

મુંબાઇ,
દીપોત્સવી,
તા. ૭-૧૧-૧૯૧૫.

નૃ. ભ. વિભાકર,
વ્યવસ્થાપક,
વિચાર-પુષ્પ-માલા.

પ્રેમનો અખંડ પ્રદીપ.

"પ્રીતિ કરવી સ્હેલ છે, નીભાવવી મુશ્કેલ."

શરત્પૂર્ણિમાની સુન્દર રજની હતી. દશેકનો શુમાર થયો હતો. ચન્દ્ર સોળે કલાથી ખીલી રહ્યા હતો. સૃષ્ટિ પણ પોતાના પ્રિયતમના શીતલ તથાપિ ઉદ્દીપક કરસ્પર્શથી વિલસી ન રહી હોય તેમ ઉલ્લાસમાં દીસતી હતી પવન ઠંડો અને મન્દ મન્દ વાતો હતો. શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી,–માત્ર દેવમન્દિરેથી ઠાકોરજીનાં દર્શન કરી, દૂધપહુંઆ ધરાવી, પાછાં આવતાં કેટલાંક ટોળાંનો કોલાહલ ત્હેમાં વચ્ચે વચ્ચે ભંગ પાડતો હતો.

આવે સમયે અધીરો મન્મથરાય બીજા માળની અગાશીમાં આંટા મારતો હતો અને પોતાની પ્રિયતમા રતિસુન્દરીની વાટ જોતો હતો. ચન્દ્ર ત્હેને માટે અમી વર્ષાવી રહ્યો ન્હોતો; સૃષ્ટિ ન્હેને માટે સુન્દરતા ધરી રહી ન્હોતી; પવન ત્હેને માટે મન્દ મન્દ વાતો ન્હોતો; ના ! પોતાની મનોહર પરિસ્થિતિની ત્હેને લેશ પણ પરવા ન્હોતી. ઉલટી તે બધી વસ્તુઓ ત્હેની વ્યાકુલતામાં વૃદ્ધિ કરતી હતી. ત્હેને તો એક જ પ્રશ્ન થયાં કરતો હતો કે "રતિ હજુ કેમ ન આવી ?" કલ્પનાનો અશ્વ છૂટો મૂકી દીધો. કૈં કૈં તર્ક વિતર્ક થવા લાગ્યા. હિન્દુ રૂઢિઓના સંયમની સારી અસરની કદર કરનારને તેની ક્રૂરતા જણાવા લાગી. વડીલોના શાણપણને માન આપનારને ત્હેમની અરસિકતા ખૂંચવા માંડી. "સાળું આ તે કેમ સ્હેવાય ? વ્હાલસોયાં વડીલો પણ એટલું સમજતાં નહિ હોય કે સ્નેહમય દંપતીનાં હૃદયોમાં શું શું થઈ જતું હશે ? રતિ યે બહુ શરમાળ છે તો !" નિર્દોષ પ્રિયાની ઉપર પણ અધીરતાએ આરોપ મૂકાવ્યો. અગાસીમાં આંટા મારતો અટકી જોરથી આરામ ખુરશી ઉપર તે પડયો; આરામ ખુરશીએ આરામ ન આપ્યો. ઉઠયો અને ખંડમાં જઈ હીંચકા હીંચવા લાગ્યો; હીંચકાએ હીંચતા હૃદયને વધારે હીંદોળે ચઢાવ્યું. ત્યાંથી શય્યામાં

પડયો; શય્યાએ પણ શાન્તિ ન આપી. પાછો અગાસીમાં આંટા મારવા લાગ્યો. આખરે થાકયો અને ફરીથી આરામ ખુરશીનો આશરો લીધો. ત્હેમાં પડયો પડયો વિચારમાં ગુંથાવા લાગ્યો-ધીમે ધીમે ગુંથાયો. કયારે નિદ્રા આવી તે જાણ્યું નહિ. ધીમે ધીમે સ્વપ્નભૂમિમાં પ્હોંચ્યો.

શરત્પૂર્ણિમાની રમણીય રાત્રિ હોવાથી પૂરા બ્હારમાં ખીલેલી ચાંદનીમાં બેસી ચોક આસપાસની બીજા માળની અગાસીમાં સમસ્ત કુટુમ્બ સાથે જ પૂર્ણિમાને ઉચિત વાનીઓ જમ્યું હતું. કહે છે કે સ્નેહીજનનાં સહભોજન નીરખવા સુર–સુરાંગનાઓ સ્વર્ગથી ઉતરે છે. ભોજન સમાપ્ત થયે પુરૂષવર્ગ ચાલ્યો ગયો. પાછળની વ્યવસ્થા કરવાના કામમાં સ્ત્રીમંડળ રોકાયું. પરવાર્યાં પછી ઉપર સટકી જવા રતિએ ચાતુરી કરી પણ નણંદે ફાવવા દીધી નહિ " કેમ ભાભી, બહુ ઉતાવળ આવી છે કે શું ? આવોને. બા વગેરે બેઠાં છે ત્યાં જરા ચાંદનીમાં બેશીએ. " પોતાનો પ્રયત્ન છુપાવવા પકડાએલી રતિએ જાણે કાંઇ બન્યું જ ન હોય તેમ દેખાતી શાન્તિથી સંમતિ આપી: " ના રે, ઉતાવળ શાની હોય ? હું ત્યાં જ આવું છું ને ! " નણંદભોજાઇ એકબીજાની લુચ્ચાઈની કદર કરતે કરતે સ્હામસ્હામું જોઇ સ્હેજ હસ્યાં. આથી જ બિચારી રતિને વિલંબ થયો હતો. થોડી વાર ગામગપાટા માર્યા પછી રતિનાં સાસુએ રતિને કહ્યું: " બેટા, જાઓ, સૂઇ જાઓ. આખો દિવસ કામ પ્હોંચ્યું છે એટલે થાકી ગયાં હશો. "

" કંઇ નહિ, જાઉં છું હમણાં "– જવાને એકપગે થઇ રહેલી હોવા છતાં રતિએ વિવેક કર્યો.

" ઉઠો ઉઠો, મોંઘાં ભાભી ! તમ્હારાં નાજુકડાં અંગ થાકી ગયાં હશે. " નણંદે મીઠી ટકોર મારી.

ભાવતું હતું ને વૈદ્યે કહ્યું. રતિ ઉઠી ને વીજળીવેગે સીડી તરફ વળી.

સાસરીયાં સમક્ષ શરમાળમાં ખપતી પણ પ્રેમઘેલા પતિ પાસે રંગબેરંગી પતંગીયા માફક રમતીયાળ બનતી રતિ અવાજ

ન થાય તેમ ધીમે ધીમે સીડી પર ચ્હડી ને દાદરેથી છાનેમાને મેડીમાં ડોકીયું કર્યું. શયનગૃહમાં પ્રિયતમ જોયા નહિ. ત્હેણે ધાર્યું હતું કે કદાચિત્‌ને તેઓ અગાસીમાં હશે. ચુપકીથી તે મેડીની અગાસીમાં પડતી બારી આગળ આવી. પતિને આરામ ખુરશી ઉપર પડેલા દીઠા. સ્નેહશાસ્ત્રની નિપુણ રતિને શંકા થઇ: " ઢોંગ કરીને તો નહિ સૂતા હોય ? " યુક્તિથી પરીક્ષા કરવા સંકલ્પ કર્યો. સ્નેહનિપુણને કંઇ યોજનાઓ શોધવી પડે છે ? એ તો સ્ફુરે જ. કારણ કે સ્નેહ સરલને પણ સર્વજ્ઞ બનાવે છે. રખેને સ્હેજ પણ અવાજ થાય એવી ભીતિથી સાળુ સંકોરતી, આસ્તે આસ્તે કદમ ભરતી રતિ ખુરશીની પાછળ જઈ પ્હોચી. પગનાં ટેરવાં ઉપર ઉંચી થઇ, પતિમુખ ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકી. પતિ નિદ્રાધીન લાગ્યા. કંઈક વધારે હિમ્મત આવી. ખુરશીની સ્હામે આવીને તે ઊભી અને પતિમુખ એકીટશે નીહાળવા લાગી. પણ સ્નેહોર્મિથી ઉભરાતા હૃદયવાળી પત્ની પોતાના પ્રિયતમને આમ કેટલીવાર જોઈ શકે ? રમતીયાળ રતિને અડપલું સૂઝ્યું. તે બહુ જ આસ્તે ખુરશી પાસે આવી, ભાવતો રસ પીવા નીચી નમી, રસ પીતાં પીતાં તો રતિ મન્મથના પાશમાં ફસાઇ. મન્મથને જાગતાં વાર શી ?

મનગમતી સ્નેહચેષ્ટાની અચિન્તિતતાએ રતિને ઘડીભર આશ્ચર્યમાં નાંખી,–ઘડીભર મૂંઝવી પણ ખરી,–ઘડીભર પોતે આટઆટલી સાવચેતી રાખવા છતાં ન જ ફાવી એવી લાચારીની લાગણી પણ અનુભવાવી. છતાં રતિ કંઇ શૃંગારશાળામાં નવી ન હતી,–ત્હેણે તો કૈં કૈં આવા મીઠા પ્રસંગો જોયા હતા, તે અનુભવોની પરિચિતતાએ ત્હેને ઘડીમાં સ્વસ્થ બનાવી,–બેશક પ્રિયના હસ્તપાશમાં સપડાયેલી પત્ની કૈં કૈં ભાવથી ઉભરાતા હૃદયે જેટલી સ્વસ્થ બની શકે તેથી વધારે નહિ,–અને પ્રિયજનની સ્હામે ન ફાવવામાં પણ કંઈ અનેરી લહેજત નથી ?

" છોડી દો. આમ શું કરતા હશો ? વગરગુન્હે સ્ત્રીજનને આમ સતાવવામાં સૌજન્ય અને શૌર્ય આવ્યું કેમ ? " કાંઇક હુકમ

કરતે, કાંઇક ફરિયાદ કરતે, કાંઇક પોતાને અણગમતી અને અણઘટતી વાત બની હોય તેવો દેખાવ કરતે કરતે રતિ બોલી.

" તું ગુન્હેગાર છે. " એ બોલ બોલવામાં પણ પોતાના ગૌરવમાં ખામી ન આવી જતી હોય તેમ અમલદારી રૂઆબમાં મન્મથે કહ્યું. સંસારની માફક સ્નેહમાં પણ જેવો જેનો દાવ તેવો ત્હેનો ભાવ.

" હું ગુન્હેગાર ! " રતિએ સરોષ આશ્ચર્ય બતાવ્યું.

" હા, મ્હારા મીઠા સ્વપ્નમાં ભંગ પાડવા માટે તું ગુન્હેગાર ! " મન્મથે મીજાજમાં જવાબ વાળ્યો.

" એવું તે શું મીઠું સ્વપ્ન આવતું હતું કે જેમાં ભંગ પાડવા માટે મ્હારે કેદની શિક્ષા ખમવી પડે ? "

" હતું. વખતસર જણાશે. " મન્મથે મીજાજનો દેખાવ કાયમ રાખ્યો.

" મ્હને તે નહિ કહો વ્હાલા ? " રતિએ લાડતે લાડતે પ્રશ્ન કર્યો. સ્ત્રીનાં લાડ આગળ સાચા ભાવ નથી ટકતા તો દેખાવના શા ભાર ? મન્મથ પીગળ્યો.

" કહીશ. " મન્મથે આશા આપી.

" કહીશ નહિ–કહો. " સ્ત્રીની અધીરતાએ રતિ પાસે આગ્રહ કરાવરાવ્યો.

" અરે,–પણ ત્હેં દાદર બન્ધ કર્યો છે ? " મન્મથના પ્રશ્નથી રતિને સાંભર્યું કે પતિને અવાજથી ન જગાડવાના ઇરાદાથી ત્હેણે દાદર બન્ધ કર્યો ન્હોતો. તે એકદમ દોડી ને દાદર બન્ધ કરી આવી. બન્ને નિશ્ચિન્ત બન્યાં.

" હવે કહો. " રતિએ પાછો હક કર્યો.

" પણ તું આજ આટલીબધી મોડી કેમ આવી ? મ્હને તો ખુબ રીસ ચ્હડી હતી અને ત્હારી સાથે ન બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ હું તો ઉંઘી ગયો ને ભૂલી ગયો. " આ નીખા-

લસ કથનથી પ્રસન્ન થઇ, રતિએ બધી વાત ટૂંકામાં કહીને મન્મથના મનનું સમાધાન કર્યું. વળી પાછો સ્ત્રીસહજ કુતૂહલે આગ્રહ કરાવ્યો. " હવે બીજી વાત પછી; મ્હને તમ્હારૂં સ્વપ્ન કહો એકવાર. "

" જો સાંભળ. " મન્મથે શરૂઆત કરી. " ત્હારી વાટ જોતે જોતે વિચારમાં ને વિચારમાં હું નિદ્રાધીન થયો, અને ધીમે ધીમે સ્વપ્નભૂમિમાં પ્હોંચ્યો. ત્યાં ઘડીભર તો મ્હને એકલું એકલું લાગ્યું. અધુરામાં પૂરો રાત્રિનો સમય. હું કયાં છું ત્હેની સૂઝ પડે નહિ ને મનમાં ને મનમાં મૂંઝાઉં. એટલામાં દૂર દૂર પ્રકાશ જેવું લાગ્યું અને મ્હારા જીવમાં કાંઇક જીવ આવ્યો. ' પ્રકાશ શાનો હશે ? કેટલે દૂર હશે ? '– ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના કુતૂહલે એકલાપણાની લાચારીની જગા લીધી. ધીમે ધીમે પ્રકાશ પાસે આવવા લાગ્યો ને દીવા દીવા જેવું દેખાવા લાગ્યું. હું ઉભો હતો તે દિશામાં દીવા આવતા હોય એમ જણાયું. વાજીંત્રોના મીઠા અવાજે ત્હેમાં ઉમેરો કર્યો. મ્હારૂં કુતૂહલ વધવા માંડયું. જેમ જેમ બધું પાસે આવતું ગયું તેમ તેમ સ્પષ્ટ થતું ગયું કે કાંઇ સરઘસ જેવું પાસે આવે છે. સરઘસ પાસે આવ્યું એટલે હું તો તે જોઇને મોહમય બની ગયો. વાજાંવાળા પછી પુરૂષ વર્ગ હતો અને પુરૂષવર્ગ પછી યુવાનયુવતીઓનાં યુગલો હતાં. સ્ત્રીવર્ગ છેલ્લો હતો. સ્ત્રીવર્ગે પોતપોતાની સંપત્તિ અને રૂચિ અનુસાર ભાતભાતનાં અને જુદા જુદા રંગોનાં સુન્દર વસ્ત્રો અને આભૂષણો ધારણ કરેલાં હતાં. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ તો કદાચિત્ કવિની કલ્પનાઓ પણ હોય; હું તો પ્રત્યક્ષ રૂપરૂપની મૂર્તિઓનાં દર્શન કરતો હતો. સ્ત્રીજનોનાં કૂંળાં સ્નેહગીત ત્હેમની મોહકતામાં વૃદ્ધિ કરતાં હતાં. અહાહા ! શું એ પ્રતિમ અનુભવનો આહ્લાદ ! "—

" પછી કોઇના ઉપર મોહી પડયા કે નહિ ? મ્હને તો ભૂલી જ ગયા હશો, નહિ ? " રતિએ સ્ત્રીસહજ ટકોર મારી.

" એ કાંઇ ત્હને કહેવાય કે ? ત્હારા આગળ તો શુદ્ધ એક-પત્નીવ્રતની જ વાત " અને સુન્દરતાનું શુદ્ધ બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કે વર્ણન કરીએ ત્હેમાં કાંઇ ખોટું નથી, પછી તે સુન્દ-

રતા સ્ત્રીની પણ હોય. સુન્દરતાની કદર એ પ્રધાન છે,-સુન્દરતા સ્ત્રીની છે એ ગૌણ છે. ”

“ અહોહો ! શું શુદ્ધિની મૂર્તિ ! હું કોઇ સુન્દર અને સ્વરૂપવાન પુરૂષનું વર્ણન ત્હમારા આગળ કરૂં તો તમ્હેં મ્હારી સુન્દરતાની કદર કરવાની શક્તિને માટે મોહ પામો, કે......તમને હૃદયમાં બીજી કાંઇ લાગણી થાય ? જેમ સ્ત્રીઓના સૌન્દર્યનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને વર્ણન પુરૂષો શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરી શકે તેમ સ્ત્રીઓ પુરૂષના સંબન્ધમાં કરી શકે કે નહિ ?-કે એ શુદ્ધબુદ્ધિથી સૌન્દર્યની કદર કરી શકવાનો ઇજારો પ્રભુએ પુરૂષોને જ આપ્યો હશે ? ”

મન્મથ જરા ગૂંચાયો-મૂંઝાયો. “ રતિ, તું કેવા કઢંગા અને અપ્રસ્તુત સવાલો પૂછે છે ? તમ્હારે સ્ત્રીઓએ એકચિત્તથી વાત પૂરેપૂરી સાંભળવાની ટેવ પાડવાની બહુ જ જરૂર છે. ”

“ તમ્હારૂં કહેવું તદ્દન ખરૂં છે સ્ત્રીઓનામાં અક્કલ જરા ઓછી એટલે બીચારી કેટલીક બાબતો તરત સમજે નહિ અને તેથી સ્પષ્ટતાની ખાતર વચ્ચે સવાલ પૂછે.-ચાલો, પછી શું થયું ? ” તોફાની રતિએ ડહાપણનો દેખાવ કર્યો.

મન્મથે પોતાની બાજુની નબળાઇની મૂંઝવણ ગળી જઇને વાત આગળ ચલાવવાની રતિની સૂચનાનું છુટકારાની લાગણીથી અવલંબન કર્યું. “ પછી સરઘસમાંથી એકજણને મ્હેં પૂછયું કે ‘ આ શું છે ? ’ ઉત્તર મળ્યો કે ‘ આજે પ્રેમ દીપોત્સવ છે. નવાં નવાં પરણેલાં યુગલો આજે પ્રેમમન્દિરે જઇ પોતાના પ્રેમ-પ્રદીપો પ્રકટાવશે અને ત્હેને અખંડ રાખવા માટે પોતાની સર્વ યુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરશે. તમ્હારે આવવું હોય તો આ સરઘસની સાથે ચાલો. ’ હું પણ સરઘસમાં દાખલ થયો અને ત્હેના આંતર ભાવોમાં ભાગ પડાવવા લાગ્યો. લોકલોકની રૂઢિઓ ત્હેમની સંસ્કૃતિની ભૂમિકાનો નિર્ણય કરે છે. પ્રેમપ્રદીપોત્સવની કલ્પના કેવી મનોહર અનેઅર્થગમ્ભીર છે ? ધીમે ધીમે સરઘસ પ્રેમમન્દિરે પ્હોંચ્યું. ઉત્સવને અંગે પ્રેમમન્દિરને શણગારી અત્યંત શોભાયમાન

બનાવ્યું હતું. પ્રેમમન્દિરના આગલા ભાગમાં એક વિશાલ ઓટલો હતો. ત્હેમાંના એક ભાગ ઉપર નવાં નવાં યુગલો માટે જગ્યા રાખવામાં આવી હતી, અને તે ભાગને સુન્દર અને સુગન્ધીદાર પુષ્પોની વાડીથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યો હતો. બીજો વિભાગ ઇતર પ્રેક્ષકોને માટે હતો. બધાં પોતપોતાને સ્થાને બેશી ગયાં અને પછી ધીમે ધીમે શાન્તિ જામવા માંડી. સર્વની દૃષ્ટિ પાછી ફરીથી નવપરિણીત યુગલો તરફ વળી. તેઓનાં હૃદયોમાં શા શા ભાવો થતા હશે ? પ્રભુના પ્રતિનિધિરૂપ પ્રેમપુરોહિતે ઉદ્‌ઘોષ કર્યો. ' પ્રારમ્ભ કરો. ' પ્રેમસ્તોત્ર ગાવાની શરૂઆત થઇ. એક પંક્તિ પત્નીઓ બોલે અને એક પંક્તિ પતિઓ બોલે અને કેટલીક પંક્તિઓ બન્ને સાથે બોલે. આખા પ્રેમગીતમાં એક પાસથી મૃદુતા, મધુરતા અને મોહકતાની સાથે બીજી પાસથી દૃઢતા, ગમ્ભીરતા અને પ્રચંડતાનું મનોહર મિશ્રણ થતું હતું. પ્રેમસ્તોત્ર પઢાઇ રહ્યું. પુનઃ પુરોહિતે સૂચના કરીઃ ' પત્નીઓ, ધરો તમ્હારાં સ્નેહપાત્રો અને પતિઓ રેડો ત્હેમાં સ્નેહ. ' પત્નીઓએ કોડીયાં કાઢયાં અને પતિઓએ ત્હેમાં તેલ રેડ્યું. "—

" મ્હને કોઇ કહેતું હતું કે ' સ્નેહ ' શબ્દના બે અર્થ થાય છે; એક તો ' સ્નેહ ' એટલે ' પ્રેમ ' અને બીજો ' સ્નેહ ' એટલે ' તેલ. ' એ ખરૂં છે ને ? " રતિએ પૂછ્યું.

" તું પાછી વચ્ચે બોલી. સ્ત્રીઓ જીભ ઉપર કાબુ રાખી શકે જ નહિ ત્હારૂં કહેવું ખરૂં છે. ' સ્નેહ ' ના ત્હેં કહ્યા તેવા બે અર્થ થાય છે. પરન્તુ તું હવે વચ્ચે બોલીશ નહિ. હું ત્હને બધું પછી સમજાવીશ. "

રતિએ બિચારીએ ફરીથી વાણી ઉપર સયમ રાખવાનું તપ આદર્યું.

મન્મથે પાછી શરૂઆત કરીઃ " પુરોહિતે પાછો ટહૂકો કર્યોઃ ' રૂ લઇ બધાં દીવેટો તૈયાર કરો. ' પ્રત્યેક પતિએ અને પત્નીએ પોતપોતાની દીવેટ તૈયાર કરી સ્નેહપાત્રમાં બન્ને દીવેટો સાથે સાથે મૂકી ત્હેમને સ્નેહભીની કરી. પછી પાછા પુરોહિતજી

બોલ્યાઃ ' ચાલો, હવે પ્રકટાવો તમ્હારા પ્રેમપ્રદીપો અને તમ્હારી યુક્તિપ્રયુક્તિથી રાખો ત્હેમને અખંડ. ' સર્વે પતિઓએ દીવાસળી–પ્રેમાગ્નિને અંતર્હિત રાખનાર દીવાસળી–લઇ દીવો પ્રકટાવવા માંડયો. હવે હકિકત એ હતી કે કોઇનાં સ્નેહપાત્રો–કોડીયાં–જ અસ્વચ્છ અને અશુદ્ધ હતાં. કોઇનો સ્નેહ જ અન્ય પદાર્થથી મિશ્રિત હતો. કોઇકને દીવેટો જ બનાવતાં ન્હોતી આવડતી. કોઇની દીવાસળીઓ જ હવાઇ ગયેલી હતી. પરિણામે જેમની જેમની સામગ્રીમાં ન્યૂનતા હતી તેમના પ્રદીપો તો કેમે કર્યા પ્રકટયા જ નહિ. કોઇક પત્ની બિચારી માથાકૂટ કરે. કોઇક પતિ બિચારો માથાકૂટ કરે. બધાંના દેખતાં દીવો પ્રકટશે નહિ તો આબરૂ જશે એમ મનમાં મૂંઝાય, પરન્તુ જ્યાં સામગ્રી જ પૂરતી નહિ ત્યાં દીવો પ્રકટે જ કેમ ? કેટલાંકના દીવાઓ સ્હેજ સળગે, પરન્તુ ચરચર થઇને પાછા તરત હોલાઈ જાય, કારણ કે સામગ્રી તો હતી પણ શુદ્ધ ન્હોતી. શુદ્ધ સામગ્રી વગર દીવાઓ બરાબર કેવી રીતે પ્રકટે ? કેટલાકના દીવાઓ પ્રકટયા તો ખરા, પરન્તુ કોઈમાં પતિ તરફથી ને કોઇમાં પત્ની તરફથી પવનના ઝપાટા આવ્યા અને તે વખતે સાવધ રહેતાં ન આવડવાથી પ્રકટેલા દીવા પાછા હોલાઇ ગયા. કેટલાંક તો દીવા પ્રકટયા એટલે એમની મેળે જ જાણે કેમ અખંડ રહેવાના હોય તેમ બેદરકાર બન્યાં અને પરિણામે સંકોર્યા કર્યા વગર દીવાઓ રમવા ગયા. આમ ધીમે ધીમે થવા લાગ્યું. માત્ર કેટલાંક યુગલો પોતાના પ્રદીપો અખંડ રાખી શકયાં. ત્હેમનાં સ્નેહપાત્રો, સ્નેહ, દીવેટ વગેરે શુદ્ધ અને પૂરતું હતું એટલું જ નહિ, પરન્તુ તેઓ સંપૂર્ણ સાવધતાથી દીવાને અખંડ રાખવા માટે કાળજીથી કાંઇ કાંઇ યુક્તિપ્રયુક્તિ કરતાં હતાં. તેઓ એવી ખોટી ભ્રાન્તિનો ભોગ ન્હોતાં બન્યાં કે દીવો એક વાર પ્રકટયો એટલે અખંડ જ રહે. તેઓ સમજતાં હતાં કે દીવાને અખંડ રાખવો હોય તો બન્ને જણાંએ ઘણી ઘણી સંભાળ લેવી પડશે, વારાફરતી દીવેટ સંકોરવી પડશે, પવનના ઝપાટાઓથી જ્યોતને સાચવવી પડશે, અને એમ ક્ષણે ક્ષણે કાળજી રાખવાથી જ દીવો અખંડ રહી શકશે તેવાં કલાવાળાં યુગલોના

પ્રદીપો અખંડ રહ્યા. બધાંએ તેવાં યુગલોને અભિનન્દન આપ્યું. જેઓની સામગ્રી પૂરતી અને શુદ્ધ હતી પરન્તુ અનાવડથી અથવા તો બેદરકારીથી જેમના દીવા બૂઝાઈ ગયા હતા ત્હેમણે અખંડ રહેલા દીવાઓવડે પોતાના દીવાઓ પાછા પ્રકટાવવા માંડયા....... એટલામાં તો ત્હેં મ્હને જગાડયો અને મ્હારા સ્વપ્નમાં ભંગ પાડયો. કહે, તું કેદની શિક્ષાને માટે લાયક ખરી કે નહિ ? "

"કોઇકને પ્રેમપ્રદીપની દીવેટ સંકોરવાને માટે અભિનન્દન મળે અને મ્હારા જેવાં બીચારાં કોઈક દુર્ભાગીને કેદ ભોગવવી પડે. એ તે દુનિયાનો ન્યાય. !" અન્યાયનો ભોગ થઇ પડેલી હતભાગિનીએ ફરિયાદ કરી.

" રતિ, સ્વપ્ન કેવું સુન્દર છે ? તેમાં કેવો ગમ્ભીર અર્થ સમાયલો છે ? દમ્પતિજીવનના સુખનો એ સ્વપ્ન સાચામાં સાચો મન્ત્ર છે. " ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં મન્મથે ઉભરો કાઢયો.

" કોઇક અર્થ સમજીને સંતોષ પામે ને કોઇક અનુસરે. " રતિ ધીમે રહીને બોલી.

" ત્યારે શું તું સમજી ગઇ આ સુન્દર સ્વપ્નનું સૂચન ? " પોતાની વિસ્તારથી સમજાવવાની આશા ભંગ થયેલી જોઇને રોષ અનુભવતાં મન્મથ બોલ્યો. કેવો સ્વાર્થ અને છતાં કેવો માનુષ તથા ક્ષંતવ્ય ! પોતાને સમજાવવાનો સંતોષ મળે માટે માણસથી મનમાં અજાણ્યે એમ ઇચ્છી જવાય છે કે સ્હામો માણસ ન સમજતો હોય તો સારૂં.

રતિ મન્મથની પ્રકૃતિ સારી રીતે સમજતી હોવાથી ત્હેની નિરાશા કળી ગઇ. ઘડીભર પતિને સંતોષ આપવા ખાતર ત્હેમને બોલવાની તક આપવી અને અણસમજનો આડંબર કરવો એમ

પણ થયું, પણ કાંઈ ન સમજાય એવી રીતે એ તોફાની મનોદશામાં હતી. તે બોલી: " મ્હને કાંઇ તમ્હારી માફક લાંબુ લાંબુ ભાષણ આપતાં આવડતું નથી ને આપવું ગમતું પણ નથી. હું તો માત્ર તમ્હારા સ્વપ્નનો મુદ્દો એટલો સમજી કે જેમ દીવાને અખંડ રાખવા માટે યુક્તિપ્રયુક્તિ કરવી પડે છે ને કાળજી રાખવી પડે છે તેમ સ્નેહને અખંડ રાખવા માટે પણ કરવું પડે છે. "

મન્મથે જોયું કે રતિ સમજી હતી તો બરાબર. પણ ગંભીર ચર્ચાનો બહુ શોખીન હોવાથી તે એટલેથી બસ કરે એમ ન્હોતું. વાત આગળ ચલાવવા એણે પૂછયું: " કેમ ત્હને એ વાત તો ખરી લાગે છે ને ? "

રતિએ ગંભીરતાનો દેખાવ ધારણ કરીને ભારેખમ થઇને અભિપ્રાય આપ્યો: " હા, મ્હોટે ભાગે ખરી તો લાગે છે. તમ્હારો જ્યારે મીજાજ જાય છે ત્યારે જો હું શાન્ત રહું છું તો તમ્હે પાછા તરત ઠેકાણે આવો છો, એટલે વાતમાં સત્ય તો છે જ, પણ" —જરા ડાહીલી બનીને વિશ્વનાં રહસ્ય સમજવાં હોય તેમ બોલી: " એક શંકા થાય છે. કેટલીક કવિતાઓમાં અને કથાઓમાં આપણે એવું વાંચીએ છિએ કે ' સાચો પ્રેમ હોલાય નહિ અને જે પ્રેમ હોલાય તે સાચો નહિ. ' હવે તમ્હારા સ્વપ્નની સાથે આ બંધબેસતું કેમ થઈ શકે ? "

સમજાવવાની પોતાને તક મળી તેથી મન્મથ આનન્દ પામતો બોલ્યો: " રતિ ત્હારી શંકા તો સરસ છે. કવિઓની સૃષ્ટિ કાલ્પનિક છે, અને આપણે બધાં રહીએ છિએ વાસ્તવિક સૃષ્ટિમાં. કાલ્પનિક સૃષ્ટિના સિદ્ધાન્તોનો પ્રયોગ તેથી જુદી જ જાતની વાસ્તવિક સૃષ્ટિમાં એમ ને એમ કરવા ઇચ્છનારને 'મૂર્ખ' વગર બીજું કયું વિશે-

પણ આપવું ? કવિઓ તો શુદ્ધ ભાવનાઓ આલેખે છે; ત્હેમનો જીવનમાં પ્રયોગ કરતાં દેશકાલનો વિચાર બેશક કરવો જ જોઇએ. ઘણાં યુવકયુવતીઓ કે જેઓના મન ઉપર જો શાણા અને વ્યાવહારિક સંસ્કારો પાડવામાં આવ્યા હોત તો સુખી દમ્પતિજીવન ગાળવા ભાગ્યશાળી થાત, તેઓ બીચારાં કવિઓની કલ્પના પ્રમાણે જીંદગીમાં આશા રાખવાથી નિરાશ નિરાશ થઇ જાય છે." મન્મથ આગળ ચલાવત પણ એટલામાં રતિથી ગંભીરતાનો કૃત્રિમ દેખાવ વધારે વાર કાયમ ન રખાયો ને બોલી જવાયું: "ચાલ્યું ફિલ્સુફ-સાહેબનું ભાષણ !"

મન્મથ રતિની તોફાની મનોદશા સમજી ગયો અને મીઠો ઠપકો દેતે દેતે બોલ્યો: "રતિ તું તો હજી તોફાની જ રહી !"

—અને પ્રિયતમાનાં મીઠાં તોફાન પણ શું પ્રેમપ્રદીપની જ્યોતને પ્રજ્વલિત કરી ત્હેને અખંડ રાખતાં નથી ?

વ્હાલ કે વ્યવસ્થા?

૧.

મંજુલાનું મનોરાજ્ય.

માર્કંડરાય અમદાવાદના એક આગેવાન વકિલ હતા. એલ એલ. બી. ની ડીગ્રી લઇ ત્હેમણે અમદાવાદમાં વકિલાતની શરૂઆત કરી તે વખતે વકિલોની સંખ્યા ઘણી ન્હાની હતી, અને ત્હેમાં પણ એલએલ. બી. થયેલા તો ગણ્યા ગાંઠયા જ હતા. પરિણામે લગભગ શરૂઆતથી જ ત્હેમને ધંધામાં ઠીક કમાણી થવા માંડી હતી, અને તે ધીમે ધીમે વધતે વધતે દશેક વર્ષ પછી લગભગ માસિક રૂ. ૧૦૦૦ ની રકમ સુધી પ્હોંચી હતી. ત્હેમની સ્થિતિને શોભે તેવી રીતે એકંદરે સુખમાં રહેવા છતાં ઘરમાં પોતે, ત્હેમનાં પત્ની ધનવિદ્યા, ત્હેમની એકની એક પુત્રી મંજુલા, રસોઇયો અને નોકર એ પાંચ જ જણ હોવાથી ત્હેમને બહુ ભારે ખર્ચ ન્હોતું, અને ત્હેને લીધે તેઓ સારી રકમ બચાવી શકયા હતા. સાહિ-ત્યનો કે સાર્વજનિક જીવનનો ત્હેમને ખાસ શોખ ન્હોતો. પરન્તુ એક બાજુથી કેળવાયેલા ગૃહસ્થ અને બીજી બાજુથી આગેવાન વકિલ એટલે તેઓ શહેરની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં શોભીતો ભાગ લેતા, અને કોઇ કોઇ પ્રસંગે ઘટતી દ્રવ્યની મદદ પણ આપતા. કોઇ પણ બાબતમાં ત્હેમને ખાસ ઉત્સાહ કે આગ્રહ ન્હોતો, અને તેથી બધાની સાથે ત્હેમને સંબન્ધ સારો હતો. સંસારસુધારાસમાજના તેઓ સભાસદ હોવાથી સુધારકોની સાથે તેઓ રીતસર હળતા મળતા તેમ જ નાતજાતમાં પણ સારે માઠે પ્રસંગે જતા આવતા. એકંદરે ભલા અને ઠાવકા માણસ હોવાથી ત્હેમને માટે બધાને સારી લાગણી હતી.

મંજુલા ત્હેમની એકની એક પુત્રી હોવાથી ત્હેને બહુ લાડમાં ઉછેરી હતી. માર્કંડરાય અને ધનવિદ્યા બન્ને ત્હેને ઘણું જ વ્હાલાં, અને ઘણાં લાડ લડાવતાં. મંજુલાની દરેકે દરેક માગણી તાકીદે તૃપ્ત થાય અને ત્હેનું કોઇ વાતે દિલ ન દુખાય તે માટે

માર્કંડરાય તથા ધનવિદ્યા બન્ને બહુ કાળજી રાખતાં. મંજુલા એકંદરે ભલાં માબાપની ભલી દીકરી હતી, પરન્તુ લાડમાં ઉછરેલી હોવાથી પોતાની ઈચ્છાઓને દાબમાં રાખવી તે શું ત્હેનો એને પૂરતો ખ્યાલ ન્હોતો. એક તો ઘરમાં માણુસ થોડાં અને ત્હેમાં રસોઇયો તથા નોકર, એટલે ધનવિદ્યાને પોતાને પણ ઘરનું કામકાજ નહિ જેવું કરવું પડતું તો પછી મંજુલાને તો તે કશામાં ધ્યાન આપવાનું શાનું જ હોય ? ધનવિદ્યા પોતે પૈસાદાર માબાપનાં દીકરી હતાં અને સદ્ભાગ્યે પૈસાદાર પતિને પરણ્યાં હતાં, એટલે દીકરીને પણ તેવું જ મળી રહેશે એમ માનતાં હતાં. પરિણામે મંજુલાના ઉપર ઘર ચલાવવાનો બોજો પડે ત્યારે તે સ્હેલાઇથી પ્હોચી વળે તેવી રીતે ત્હેને તૈયાર કરવા માટે કોઇ જાતના ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવતા ન્હોતા. માર્કંડરાય કે ધનવિદ્યા આગ્રહી સુધારક હતાં, અને તેથી પોતાની પુત્રીને વિદ્યાકલાનું એકદેશીય શિક્ષણ આપવામાં વ્યવહારોપયોગી બાબતોનું શિક્ષણ ન્હોતાં આપી શકયાં એમ કાંઇ ન્હોતું. છોકરી સુખમાં ને સુખમાં ઉછરે એટલું જ તે જોતાં, અને ન્હોતાં ત્હેની વિદ્યાકલાની કેળવણી ઉપર ધ્યાન આપતાં કે ન્હોતાં ત્હેની ઘરકામની કેળવણી તરફ લક્ષ આપતાં. હિન્દુ સંસારમાં આવાં માબાપો અનેક હોય છે, અને કમનસીબે ત્હેમની બેદરકારીના પરિણામોનો આરોપ અન્યાયી રીતે બિચારા “ સુધારા ” ઉપર મૂકવામાં આવે છે. ટૂંકી નજરનાં માબાપો પોતાની પુત્રીઓને શાળામાં મોકલવામાં પોતાની ફરજ પૂરી થઇ માને, ઘેર ત્હેમને વ્યવહારોપયોગી શિક્ષણ આપે નહિ, લોકોની સાથે સારી રીતભાતથી કેમ વર્તવું તે ત્હેમને શીખવે નહિ, અને પછી છોકરીઓ અર્ધદગ્ધ, અવ્યાવહારિક અને અવિવેકી થાય ત્યારે “ સુધારા ” ને ગાળો દે ને જમાનો બગડી ગયો છે એમ બૂમો પાડે. ગરીબ બીચારો “ સંસારસુધારો ! ” એના બીચારાના ય ભોગ છે કે જેમાં એને લેવાદેવા નહિ ત્હેમાં પણ એ કારણરૂપ ગણાય.

માર્કંડરાય કે ધનવિદ્યા સ્ત્રીશિક્ષણ માટે ખાસ આગ્રહ ધરાવતાં ન્હોતાં, છતાં ચાલુ જમાનાને અનુસરી, પોતાની પુત્રીને ત્હેમણે ગુજરાતી ક્રમ પૂરો કરાવી, અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. ઘરનું કામકાજ નહિ એટલે ૧૧ વાગ્યાથી ૫ વાગતા સુધી તે શાળામાં જતી અને સ્હવારે એક શિક્ષકની પાસે ઘેર ભણતી. મંજુલા ભણવામાં ખાસ હોશિયાર ન્હોતી તેમ ખાસ મન્દ પણ ન્હોતી. ત્હેને ભણવાનો ખાસ ઉમંગ કે શોખ ન્હોતો. બીજી કેટલીક સારા કુટુમ્બની છોકરીઓ ભણતી એટલે એ પણ ભણતી. શાળાને અંગે અને શિક્ષકને અંગે જેટલો ન ચાલ્યે સંયમ પાળવો પડે તેટલો પાળી, બીજી રીતે મનમાં આવે તેમ કરતી. એનામાં કાંઇ પણ ખાસ અપલક્ષણ ન્હોતું, પરન્તુ યોગ્ય દેખરેખ અને માર્ગદર્શનને અભાવે ત્હેની શકયતાઓના પ્રમાણમાં ત્હેનો વિકાસ થયો ન્હોતો. ત્હેને વાર્તાઓ, નવલકથાઓ અને કાવ્યો વાંચવાનો શોખ ધીમે ધીમે લાગુ પડયો. જે વાર્તાની ચોપડી હાથમાં આવે તે તે હોંસભેર વાંચી જતી. જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળતો ત્યારે ત્યારે તે વાર્તાની ચોપડીઓ વાંચતી. પોતાને જોઇએ તે ચોપડીઓ તે મંગાવતી અથવા પોતાની બ્હેનપણીઓ પાસેથી વાંચવા માટે લેતી. તે શું વાંચે છે તે ઉપર કોઇની દેખરેખ ન હતી, અને તે માગતી તે ચોપડીઓ વેચાતી કે પુસ્તકશાળામાંથી માર્કંડરાયનો કારકુન ત્હેને માટે લઇ આવતો. માર્કંડરાયે કારકુનને કહી મૂકયું હતું કે "મંજુલા જે કાંઇ માગે તે આણી આપવું." આ ઉપરાંત મંજુલાને નાટકો વાંચવાં અને જોવાં બહુ ગમતાં, અને ત્હેને જ્યારે જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે ત્હેને નાટક જોવા માર્કંડરાય પોતે લઇ જતા અથવા યોગ્ય સંઘાત જોઇને મોકલતા. મંજુલા સ્વભાવથી ભલી અને સારી છોકરી હતી, અને તે સારા નીતિમય વાતાવરણમાં ઉછરી હતી, એટલે આ બધાનું પરિણામ

બીજી કોઇ રીતે હાનિકારક નીવડયું નહિ, પરન્તુ યુવાવસ્થામાં દેખરેખ વગર વાંચનનો શોખ જે વળણ લે તેવું ત્હેના વાંચને પણ લીધું. યુવાવસ્થામાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રેમકથાઓ, પ્રેમનાટકો, પ્રેમકાવ્યો વાંચવામાં અત્યંત રસ પડે છે, અને તેવા અનિયન્ત્રિત વાંચનના પરિણામે પ્રેમ સંબન્ધમાં તરેહવાર કલ્પનાઓ રચાય છે. નવલકથાઓ, નાટકો, કાવ્યો વગેરેના વાંચનારને કલ્પનાસૃષ્ટિમાં જ વિહાર કરવાનો એટલો બધો અભ્યાસ પડી જાય છે કે ત્હેને આસપાસની ખરી સૃષ્ટિમાં રસ પડતો નથી, ત્હેમાં ત્હેનું મન ગોઠતું નથી, અને ત્હેના જીવનમાં ઉંડો અસંતોષ ધીમે ધીમે જામતો જાય છે કથાઓ, નાટકો, કાવ્યો વગેરે કલ્પનામય સાહિત્ય જો કોઇ અનુભવીની દેખરેખ નીચે અધિકાર પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક વાંચવામાં આવે તો ત્હેના જેવાં જીવનને રસમય, ભાવનામય અને ઉન્નત બનાવવાનાં બીજાં રામબાણ સાધનો નથી, પરન્તુ તેવી મર્યાદાઓ નથી જળવાતી તો વિચારશીલતા અને વ્યાવહારિકતાને ભોગે અતિભાવમયતા અને તરંગમયતા પોષાય છે. મંજુલાની બાબતમાં પણ તેમ જ બન્યું. સૂક્ષ્મતાથી ત્હેનું વર્તન તપાસનારને ત્હેની આંતર દશામાં થયેલા ફેરફારનાં ચિહ્નો જણાય તેમ હતાં, પરન્તુ પુત્રીઘેલાં માતપિતાનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું નહિ. અભ્યાસ તરફની બેદરકારી માટે શિક્ષક તરફથી સૂચનાઓ મંજુલાને મળવા માંડી, પણ કારણોની તપાસનો શ્રમ શિક્ષક શું કરવા લે? મંજુલાને ત્હેના અભ્યાસમાં કે બીજા કશામાં હવે રસ પડતો ન્હોતો. સ્નેહમય, શાન્તિમય, સુખમય દમ્પતિજીવનનાં સ્વપ્ન ત્હેને આવવા માંડયાં, અને ત્હેના જ તરંગોમાં ત્હેના મગજે વિહાર કરવા માંડયું. “હું પરણ્યા પછી આમ મજા માણીશ અને તેમ વૈભવ ભોગવીશ” એવા એવા મનોરથોએ ત્હેના ચિત્તમાં વાસ કરવા માંડયો. દિવસે અને રાત્રિએ કલાકોના કલાકો તે પોતાના ખંડમાં પડી રહેવા લાગી, અને કાલ્પનિક સ્નેહસૃષ્ટિમાં આનંદ માનવા લાગી. પોતાના મન ઉપર પોતાના વાંચને પાડેલાં પ્રેમાળ નાયકનાયિકાઓનાં સંસ્કારચિત્રો ત્હેના આગળ વારંવાર ખડાં થવા લાગ્યાં, અને તેવા પ્રકારનું સુખ જાતે ભોગવવાના અભિલાષો ત્હેના હૃદયમાં સ્ફુરવા લાગ્યા. મંજુલા મીઠા મનોરાજ્યમાં મ્હાલવા મંડી.

૨.

મંજુલાનાં લગ્ન.

મંજુલાને આશરે પંદર વર્ષ થયાં એટલે સ્વાભાવિક રીતે ત્હેને માટે યોગ્ય વર શોધવાના પ્રયત્નો થવા માંડયા. છોકરીને મ્હોટી કરી મોડી વયે ત્હેનાં લગ્ન કરવાં એ વધારે સારૂં છે એવા વિચારથી કાંઇ માર્કંડરાયે કે ધનવિદ્યાએ મંજુલાને મ્હોટી કરી ન્હોતી. એક તો અનેક કારણોથી પ્હેલાંના પ્રમાણમાં લગ્નની ઉમ્મર ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી, બીજું છોકરીને ખાસ વ્હેલી પરણાવી દેવાનો આગ્રહ કરે એવાં કોઇ વૃદ્ધ જન કુટુમ્બમાં ન્હોતાં, અને ત્રીજું લાડકવાયી દીકરીને વ્હેલી પરણાવી દઇને પરવશ બનાવવા વ્હાલસોયાં માબાપનું મન આનાકાની કરતું હતું. છતાં નાતના કુંવારા યુવાનો ઉપર માર્કંડરાયની અને ધનવિદ્યાની નજર હતી, અને તેઓ જુદા જુદા યુવાનોની લાયકાત વિષે કોઇ કોઇ વાર વાતચીત કરતાં. નાત ન્હાની એટલે પસંદગીનું ક્ષેત્ર જ મૂળ તો સંકુચિત, અને ત્હેમાં સારા પૈસાદાર કુટુમ્બના છોકરાઓના વિવાહ તો બને તેટલા વ્હેલા ન્હાનપણમાં જ થઇ ગયા હોય. કુંવારા તો તેઓ જ રહ્યા હોય કે જેઓ સાધારણ સ્થિતિનાં માબાપના દીકરા હોય અથવા તો જેઓનાં માબાપને છોકરાઓના વિવાહો ન્હાનપણમાં કરવા સ્હામે વાંધો હોય. ધીમે ધીમે છોકરાઓના તેમ જ છોકરીઓના લગ્નની જ નહિ પરન્તુ વિવાહની ઉમ્મર પણ વધતી જતી હતી, છતાં જ્યાં સુધી મ્હોટો ભાગ એમ કરે નહિ ત્યાં સુધી છોકરાઓને કે છોકરીઓને મ્હોટાં કરવાં એ જેવું તેવું જોખમભરેલું ન્હોતું. ત્હેમાં પણ છોકરીને મ્હોટી કરનારના જોખમની તો વાત જ નહિ, કારણ કે છોકરાને માટે નવી જન્મનાર છોકરી ચાલે પણ કંઈ છોકરીને માટે નવો જન્મનાર છોકરો કામ આવે ?

માર્કંડરાય અને ધનવિદ્યાની નજર મધુકર ઉપર વિશેષ હતી. મધુકરનાં માબાપ ત્હેને ન્હાનો મૂકીને ગુજરી ગયાં હતાં, અને

તેથી ત્હેનાં મામામામીએ ત્હેને ઉછેરીને મ્હોટો કર્યો હતો. ત્હેના બાપે વારસામાં નહિ જેવું પાછળ મૂકયું હતું, અને ત્હેના મામાની સ્થિતિ પણ સાધારણ જ હતી. મધુકર ન્હાનપણથી જ ભણવામાં હોશિયાર હતો, અને સ્કૉલરશિપ મેળવતો મેળવતો બી.એ. કલાસ સુધી પ્હોંચ્યો હતો. ત્હેની સ્થિતિ સાધારણ હતી એટલે ત્હેનો વિવાહ ન્હાનપણમાં થઈ ગયો ન્હોતો. તે કૉલેજમાં દાખલ થયો તે પછી ત્હેના મામાએ વિવાહના સંબન્ધમાં સ્હેજ ચોખો ચાંપી જોયો, પરન્તુ મધુકરે ઓછામાં ઓછું બી. એ. થતા સુધી વિવાહ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી હતી. જ્યાં સુધી પોતાના, પોતાની પત્નીના અને પોતાનાં સંતાનોના ગુજરાન પૂરતું પુરૂષ કમાય નહિ ત્યાં સુધી ત્હેણે લગ્ન ન કરવું જોઇએ એવો ત્હેનો મત હતો, જો કે હિન્દુ સંસારમાં તે મતનો અમલ થઇ શકવો બહુ મુશ્કેલ છે તે એ સારી પેઠે સમજતો હતો. બાળલગ્ન એ હિન્દુ સમાજનું એક ઝેરી સામાજિક અનિષ્ટ છે એટલુંજ નહિ, પરન્તુ તે ભયંકર આર્થિક અનિષ્ટ પણ છે તે મધુકર સારી રીતે સમજતો, છતાં જ્યાં સુધી પસંદગીનું ક્ષેત્ર ન્હાની ન્હાની નાતોને લીધે સાંકડું છે ત્યાં સુધી એ અનિષ્ટ નિર્મૂલ થવું મુશ્કેલ છે એમ પણ તે માનતો હતો. પોતે બાળલગ્નનો ભોગ બન્યો ન્હોતો તે માટે ઇશ્વરનો તે અન્તઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનતો હતો, અને પોતાનું બને ત્યાં સુધી પોતાનો અભ્યાસ સમાપ્ત થતા સુધી લગ્ન ન કરવાનો ત્હેનો વિચાર હતો. પરન્તુ 'આદર્યાં અધુરાં રહે હરિ કરે સો હોય' એ અનુભવકથન ખરૂં પડયું. મધુકર બી. એ. માં પાસ થયાના સમાચાર આવ્યા કે તરત જ માર્કંડરાયે મધુકરના મામાને બોલાવ્યા, અને પોતાની પુત્રી મંજુલાનો વિવાહ મધુકરની સાથે કરવાની પોતાની તીવ્ર ઉત્કંઠા દેખાડી. મધુકરના મામાને પણ આ સંબન્ધ અતિશય સારો જણાયો, અને તેથી ત્હેમણે તે વાત મધુકરને કહી. મધુકરે પોતાના અભિપ્રાયને અનુસરીને ઉતાવળ ન કરવા કહ્યું, પરન્તુ ત્હેના મામાએ ત્હેને વિસ્તારથી બધી સ્થિતિ સમજાવી, અને આ સંબન્ધ કરવાનું ન ચૂકવા આગ્રહ કર્યો. ઘણો વિચાર કર્યા પછી પોતાની પરિસ્થિતિની મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં લેતાં મધુકરને એમ લાગ્યું કે ત્હેણે પોતાના મામાની સૂચના આખરે સ્વીકારવી પડશે. પોતે

લીધેલી ઉચ્ચ કેળવણીને મધુકર શરમાવે તેવો ન્હોતો, શોભાવે તેવો હતો. ઉન્નત ભાવનાઓ અને મહેચ્છાઓ ત્હેના હૃદયમાં તરવરતી હતી, પરન્તુ તે વિચારશીલ અને વ્યાવહારિક હોવાથી સારી રીતે સમજતો કે તે ભાવનાઓ અને મહેચ્છાઓને ત્હેની આસપાસની સ્થિતિ મર્યાદિત બનાવશે. એક તો ત્હેની પ્રકૃતિ જ રસિક અને ભાવનામય હતી, અને ત્હેમાં ત્હેણે ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી નવલકથાઓ, કાવ્યો, નાટકો વગેરે વિવેકપૂર્વક સૂક્ષ્મતાથી વાંચ્યાં હતાં. પરિણામે, લગ્ન સંબન્ધી ત્હેની ભાવનાઓ ઘણી ઉચ્ચ હતી. તે એમ અન્તઃકરણપૂર્વક માનતો કે હૃદયનો હૃદય સાથે સંબન્ધ—આત્માનો આત્મા સાથે સંયોગ—એ તે દૈવી સ્નેહલગ્ન, અને માત્ર વ્યાવહારિક સગવડ કે કામતૃપ્તિ માટે કેવલ શરીરનો શરીર સાથે સંબન્ધ એ તે પાશવ દેહલગ્ન. છતાં મધુકર પ્રકૃતિથી તથા સિદ્ધાન્તથી સ્નેહાળ, ઠરેલ અને વ્યાવહારિક હતો, —સ્વાર્થી, ઉદ્ધત અને અવ્યાવહારિક ન્હોતો. તે એમ સારી રીતે સમજતો કે જ્યાં સુધી તે પોતાના સમાજથી છૂટો પડવા માગતો નથી ત્યાં સુધી ત્હેણે પોતાની સ્નેહલગ્નની ઉન્નત ભાવના માટે બને તેટલી યોગ્ય સહચરી પોતાની ન્હાનકડી નાતમાંથી જ શોધવી પડશે. એક પાસથી મંજુલા જેટલી કેળવાયલી બીજી કોઈ કન્યા ત્હેની નાતમાં ન્હોતી, બીજી પાસથી માર્કંડરાય અને ધનવિદ્યા સ્વભાવે ભલાં તથા સાલસ હોવાથી નિરાશાજનક રીતે ત્હેના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થાય તેવાં ન્હોતાં, અને ત્રીજી પાસથી ત્હેને અનેક હરકતો વેઠીને પાળીપોષીને મ્હોટો કરનાર મામામામી બહુ રાજી થાય તેમ હતું. આવાં કારણોથી ત્હેણે પોતાના મામાની સૂચના સ્વીકારી. માર્કંડરાય તથા ધનવિદ્યાએ પણ મંજુલાનું મન જાણી લીધું. પરિણામે, મધુકર અને મંજુલાનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો, અને છએક મહિના પછી શુભ મુહૂર્તે લગ્નસંબન્ધથી તેઓ જોડાયાં. બે જુદાં વ્હેતાં ઝરણાંઓનો બાહ્ય સંગમ થયો; જુદાં ફીટી એ બે વ્હેણો આન્તર સંગમથી એક થશે ખરાં ?

૩

મંજુલાની અધીરતા.

મધુકર **બી.** એ. ની પરીક્ષામાં બહુ ઉંચે નંબરે પાસ થવાથી તે પોતે જ્યાં અભ્યાસ કરતો હતો તે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં તે ફેલો નીમાયો, અને ત્હેને અંગે ત્હેને દરમહિને રૂ. ૫૦ મળવા માંડયા. ફેલોશિપ બે વર્ષ ચાલે તેમ હોવાથી ત્હેણે એમ. એ. થવાનો નિશ્ચય કર્યો. લગ્ન સમયે ત્હેને એકવીસમું વર્ષ ચાલતું હતું, અને મંજુલાને પંદરમું પૂરૂં થયું હતું. રૂઢિના પ્રમાણમાં મંજુલા જરા મ્હોટી ઉમ્મરની થઇ ગયેલી હોવાથી લગ્ન પછી તરત જ તે સંસારમાં પ્રવેશ કરે તો સારૂં એમ મંજુલાનાં માતપિતાની તેમ જ મધુકરનાં મામામામીની ઇચ્છા હતી. મધુકરના મામા પોતાના ભાણેજની પ્રકૃતિ સારી રીતે સમજતા હતા, અને તેથી ત્હેની બાબતોમાં ત્હેને પ્હેલેથી પૂછયા વગર કાંઇ પણ પગલું તેઓ લેતા નહિ. આથી મામાભાણેજ વચ્ચે બહુ મીઠો અને સ્નેહભર્યો સંબન્ધ સચવાઇ રહ્યો હતો. મધુકરને ત્હેના મામાએ પૂછયુંઃ " મધુકર, ત્હને મહિને પચાસ રૂપૈયા મળવા માંડયા છે, અને બે વર્ષ સુધી તે ત્હને મળશે. તું સારૂં ભણ્યો છે એટલે પછીથી પણ ત્હારે પૈસા સંબન્ધી બહુ અડચણ નહિ પડે. મંજુલા મ્હોટી થઇ છે એટલે તું એને ત્હારી સાથે મુંબાઇ લઇ જાય તો કેમ ? " મધુકર બધી સ્થિતિ સમજી ગયો. ત્હેણે માનથી પણ દૃઢતાથી ધીમે રહીને ઉત્તર આપ્યોઃ " મામા, તમ્હે કહો છો તે પ્રમાણે મ્હને પૈસા સંબન્ધી હરકત નડે તેમ નથી એ વાત ખરી છે, પરન્તુ મ્હારો એવો મજબૂત મત છે કે સ્ત્રી સંસારમાં પ્રવેશ કરે તે સમયે ત્હેને ઓછામાં ઓછાં સોળ વર્ષ તો પૂરાં થયેલાં હોવાં જ જોઇએ. લગ્નની બાબતમાં પણ જો મ્હારૂં ચાલ્યું હોત તો તો હું મોડું જ કરત, પરન્તુ તે બાબતમાં પરિસ્થિતિ સ્વીકારીને, તમને સર્વે વડિલોને માન આપીને, મ્હેં તમ્હારૂં બધાનું કહેવું કબૂલ રાખ્યું. હવે આ બાબતમાં તમ્હે બધાં આગ્રહ નહિ કરો, અને મ્હારૂં મન રાખશો એવી મ્હને

આશા છે. ” મધુકર શાન્તિથી અને યુક્તિથી પણ દૃઢતાથી પોતાના સિદ્ધાન્તો અને ત્હેમનો પ્રયોગ પોતાની પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં જેટલે દૂર લઇ જઇ શકાય તેટલે દૂર લઇ જવા ચૂકતો નહિ, અને પરિસ્થિતિની પ્રબલતાને લીધે પોતાના પ્રિય સિદ્ધાન્તોનો પ્રયોગ થઇ શકે તેમ નથી જ એમ જ્યારે ત્હેની ખાત્રી થાય ત્યારે જ તે દોરી નરમ મૂકતો. ત્હેના મામા ત્હેની પ્રકૃતિ બહુ સારી રીતે સમજતા, એટલે ત્હેમણે આ બાબતમાં આગ્રહ કર્યો નહિ. પરિણામે કોઇ પણ જાતના ગંભીર સંઘર્ષણ સિવાય તે પોતાની દૃઢતાથી પોતાના અભિપ્રાયનો અમલ કરી શક્યો.

મધુકર મુંબાઇ ગયો. ત્હેના મનમાં એમ હતું કે મંજુલાની બાબત હાલમાં તો આટલેથી જ અટકશે, પરન્તુ એક દિવસ ત્હેના ઉપર આવેલા એક પત્રે ત્હેને સાબીત કરી આપ્યું કે ત્હેની ધારણા તદ્દન ખરી ન હતી. તે પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:–

“ મ્હારા વ્હાલા મધુકર,

કદાચિત્ તમને આ પત્ર જોઇને વિસ્મય થશે. તમ્હારા ઉપર મ્હેં આ પત્ર લખવાની હિમ્મત કરી છે તે અતિશય આનાકાની પછી જ, અને હજી પણ મ્હારા હૃદયમાં શંકા થયાં કરે છે કે આ પત્ર હું તમને લખું છું તે તમને ગમશે કે કેમ ? વ્હાલા, જો મ્હેં તમને આ પત્ર લખ્યો છે તે તમને અયોગ્ય લાગે તો મ્હને ક્ષમા આપશો. પ્રેમની—શુદ્ધ આવેશભર્યા પ્રેમની—અનિવાર્ય પ્રેરણાથી જ મ્હેં આ પત્ર લખ્યો છે.

વ્હાલા, તમ્હેં મ્હારા હૃદયમાં કેટલો યે સમય થયાં વાસ કર્યો છે. તમ્હારી સાથે મ્હારો વિવાહ કરવાની વાત જ્યારે મ્હારાં માયાળુ માતાએ મ્હને કરી ત્યારે મ્હને કેટલોબધો આનન્દ થયો હતો તે મ્હારૂં મન જ જાણે છે. વ્હાલા, દમ્પતિજીવનના કૈં કૈં તરંગો મ્હારા હૃદયમાં ઉછળી રહ્યા હતા, પરન્તુ યોગ્ય પતિ મળશે કે કેમ તે બાબત મ્હને બહુ ચિન્તા રહેતી. તમ્હારી સાથે મ્હારો વિવાહ થશે એમ મ્હેં જ્યારે જાણ્યું ત્યારે મ્હારા આનન્દનો પાર ન રહ્યો. આપણો વિવાહ થયા પછી ગુપ્ત રીતે તમને પ્રત્યક્ષ મળવાને મ્હને

અત્યંત ઉત્કંઠા હતી, પરન્તુ સ્ત્રીસહજ લજ્જા મ્હારા માર્ગમાં આવી. પછી તો તમ્હેં તરત જ મુંબાઇ ગયા. આપણા લગ્ન સુધી મ્હેં તમને મળવાની આશામાં ને આશામાં દિવસો ગાળ્યા. મ્હારા મનમાં હતું કે લગ્ન પ્રસંગે હું તમ્હારી સાથે છાનેમાને વાતચીત કરીશ, પરન્તુ મ્હારાથી તો શરમને માર્યે બોલી શકાયું નહિ. અને તમ્હેં તો ન સમજાય તેવી રીતે મૌન ધારણ કર્યું હતું. લગ્ન પછી તો તરત જ તમ્હારી સાથે રહેવાનું થશે એવી મ્હારી માન્યતા હતી. પરન્તુ મ્હને સોળ વર્ષ પૂરાં થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણો સહવાસ અશકય છે એવો તમ્હારો આગ્રહ જાણી મ્હને અત્યંત નિરાશા થઇ. તમને ગુપ્ત રીતે પ્રત્યક્ષ મળવાને ઘણા પ્રસંગો શોધ્યા પણ કમનસીબે ફાવી નહિ. વ્હાલા, તમને મળવાને, તમ્હારા સહવાસમાં નિત્ય રહેવાને, તમ્હારી સાથે શુદ્ધ સ્નેહનાં દિવ્ય સુખો ભોગવવાને હું કેવી તલસું છું તે મ્હારૂં મન જ જાણે છે. વ્હાલા, મ્હને તમ્હેં મુંબાઇ કયારે લઇ જશો ? મ્હારાં વ્હાલસોયાં માતપિતાને હું કેટલાં બધાં ચાહું છું તે કાંઇ તમને અજ્ઞાત નથી. અને છતાં કાંઇ ન સમજાય એવી શક્તિ મ્હને તમ્હારી પાસે આવવા નિરન્તર પ્રેર્યા કરે છે. મ્હને અહીંઆં એક રીતે જોતાં કોઇ વાતે ન્યૂનતા નથી, અને છતાં ખરે જ ! તમ્હારા સિવાય, મ્હારા જીવનના આધાર સિવાય, બધું યે નીરસ અને નિર્જીવ લાગે છે. વ્હાલા, આમ ને આમ કયાં સુધી ઝુરાવશો ? મ્હને તમ્હારી પાસે કયારે બોલાવી લેશો ? વિશેષ શું લખું ?

તમ્હારા સહવાસ માટે તલસતી
તમ્હારી મંજુલા. ”

મધુકરે આ પત્ર, પોતાની પ્રિયતમાનો પ્હેલો પત્ર, પોતાની જીવનસખીના હૃદયનો પ્રથમ ઉદ્‌ગાર ઉંચી ભાવમયતાથી વાંચ્યો,– પુનઃપુનઃ વાંચ્યો. અહો ! કેવો ઉમળકો ! કેવો સ્નેહનો આવેશ ! કેવું પતિસ્નેહ માટે તલસતું હૃદય ! આ સર્વે ઉન્નત ભાવોનો

પ્રતિધ્વનિ મધુકરના સંસ્કારી હૃદયે કર્યો.–પણ પેલો સંયમનો સિદ્ધાન્ત ! પેલી વ્યવહારની પથ્ય મર્યાદા ! મધુકર કરતાં ઓછા વિચારશીલ યુવાનનું મગજ આવા ઉમળકાભર્યા પત્રથી એવું તો સ્નેહમત્ત બનત કે બધા યે નિર્ણયો હવામાં ઉડી જાત. પરન્તુ મધુકર એવો નિર્બળ ન્હોતો. મધુકર ભાવનામય હતો, ભાવમય હતો, ઉત્સાહમય હતો, પરન્તુ ત્હેનું મગજ હમેશાં ઠેકાણે રહેતું. ત્હેણે સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર એટલું બધું વાંચ્યું હતું અને વિચાર્યું હતું કે ત્હેને આજે જ કાંઇ નવો નિર્ણય કરવાનો ન્હોતો. જે કરવાનું હતું તે માત્ર એટલું જ કે કરેલા નિર્ણયનો નવી સ્થિતિમાં પ્રયોગ. ત્હેણે ઘડીભર શાન્તિથી વિચાર કર્યો, અને પછી ટેબલ ઉપર બેસી નીચેનો પત્ર લખ્યો:—

" પૂજ્ય શ્રી માર્કંડરાયજી,

આપને વિદિત જ છે કે સ્ત્રીનો સંસારપ્રવેશ સોળ વર્ષ પૂરાં થયા પ્હેલાં ન થવો જોઇએ એવો મ્હારો દૃઢ અભિપ્રાય છે, અને સૌ. મંજુલાને તેટલા જ માટે મુંબાઇ મ્હારી સાથે લાવવાની મ્હેં ના પાડી હતી. સૌ. મંજુલાનો આજે મ્હારા ઉપર પત્ર આવ્યો છે. અમ્હારો સંસારપ્રવેશ થતા પ્હેલાં અમ્હે બન્ને પત્રવ્યવહારની નિર્દોષ છૂટ લઈએ તો આપને કાંઈ બાધ નહિ હોય એવી હું આશા રાખું છું. આપને કદાચિત્ આ પત્રથી આશ્ચર્ય લાગશે, પરન્તુ આપણી હાલની રૂઢિની સ્થિતિમાં આપનાથી ગુપ્ત આવો વ્યવહાર રાખવો એ મ્હને ઉચિત ન લાગવાથી આપણા લોકોની દૃષ્ટિથી અમર્યાદિત ગણાય એવો અને ભાવનામય સ્નેહીઓની દૃષ્ટિથી અનાવશ્યક લાગે એવો આ પત્ર લખ્યો છે. એનો ઉત્તર વળતી ટપાલે લખવા કૃપા કરશો. પૂ. સૌ. ધનવિદ્યાને મ્હારા પ્રણામ કહેશો. હું કુશળ છું; આપ સર્વે હશો.

લે. આજ્ઞાંકિત મધુકર. "

ત્રીજે દિવસે નીચે પ્રમાણે પત્ર આવ્યો:-

" ચિ. મધુકર,

તમ્હારા પત્રથી મ્હને અત્યંત આનંદ થયો. તમ્હારા જેવા યોગ્ય જમાઇ મળવા એને હું જેવું તેવું ભાગ્ય માનતો નથી. મંજુલા અમને બન્નેને પ્રાણ કરતાં પણ વધારે વ્હાલી છે. એનું મન અમ્હેં કોઇ બાબતમાં દુભાવ્યું નથી. તમ્હેં સમજુ છો અને તમ્હારા ઉપર મ્હને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તમ્હેં બન્ને સુખી થાઓ તેમ બેલાશક કરજો. અત્ર સર્વે કુશળ છે. તમ્હારી કુશળતા જાણી નિવૃત્તિ થઇ. એ જ.

લે. શુભચિન્તક માર્કંડરાયના આશીર્વાદ. "

માર્કંડરાયનો માયાળુ પત્ર વાંચી મધુકરનું હૃદય આર્દ્ર બન્યું. પછી તરત જ ત્હેણે મંજુલા ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:—

" મ્હારી વ્હાલી મંજુલા,

ત્હારો સ્નેહભર્યો પત્ર વાંચી મ્હને અત્યંત આનન્દ થયો છે. 'મ્હારી પત્ની મ્હને શુદ્ધ હૃદયથી ચ્હાય છે' એ ખાત્રી જેવું પુરૂષના જીવનમાં બીજું આશ્વાસન કે પ્રોત્સાહન નથી. ત્હને ઉર્મિ થઇ આવી ને ત્હેં મ્હારા ઉપર ઉમળકાભર્યો પત્ર લખ્યો એમાં ત્હેં કાંઇ પણ અનુચિત કર્યું નથી. તે સંબન્ધમાં નિશ્ચિન્ત રહેજે.

ત્હારા ઉપર હું તરત જ પત્ર લખત, પરન્તુ પૂજ્ય શ્રી માર્કંડરાયજીની સંમતિ લેવી આપણી સ્થિતિમાં વધારે યોગ્ય અને સલામત લાગી. મ્હારી વિજ્ઞપ્તિના ઉત્તરમાં ત્હેમની સંમતિ આવી ગઇ છે ને તે પત્ર હું આ સાથે બીડું છું.

આજ સુધીમાં મ્હેં ત્હને અજાણ્યે નિરાશ કરી તે માટે હું ખરેખર દિલગીર છું. મ્હારે કહેવું જોઇએ કે મ્હને મળવાની ત્હારી ઇચ્છા મ્હેં જાણી હોત તો પણ તું કહે છે એ રૂપમાં કદાચિત્ હું તે પાર પાડી શકત નહિ. ત્હારાં માતપિતાથી ગુપ્ત રીતે તો ત્હને હું કોઇ દિવસ મળત જ નહિ, કારણ કે માત પિતાની સંમતિ વગર ગુપ્ત રીતે એકાન્તમાં મળવું એ મ્હને બરાબર લાગતું નથી. સંસારપ્રવેશ પૂર્વે પતિપત્ની એકાન્તમાં મળે એના ભય સ્પષ્ટ છે, અને અમુક આવશ્યક પરિસ્થિતિ વગર તેવી છૂટ લેવી એ મ્હને સલામત લાગતું નથી. સંસારપ્રવેશ પૂર્વે જે જરૂરનું છે તે માનસિક પરિચય છે કે જેથી પતિપત્નીના સ્નેહનું સંવર્ધન થાય. તે માનસિક પરિચય આપણે પત્રવ્યવહાર દ્વારા કરી શકીશું.

વ્હાલી ! ત્હને મળવાને, ત્હારી સાથે દંપતિજીવનનાં દિવ્ય સુખો ભોગવવાને, ત્હારી સાથે જીવનના ગંભીર ધર્મો બજાવવાને હું ઓછો ઉત્સુક નથી, પરન્તુ મંજુલા, આપણે આપણા જીવનની મર્યાદાઓ સ્વીકારવી જોઇએ અને આપણી જીવનનૌકાને નિરર્થક ભયોમાંથી બચાવવી જોઇએ. હવે માત્ર વર્ષની વાર છે. તે પછી તું સુખેથી મ્હારી સાથે મુંબાઈ આવજે, અને મ્હારી રંક મઢૂલીને સ્વર્ગસમી બનાવજે. દરમ્યાન આપણો માનસિક પરિચય પત્રવ્યવહારથી જેટલો ગાઢ થઇ શકે તેટલો કરીશું.

લે. ત્હારો મધુકર. ”

૪.

મંજુલાના ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રારમ્ભ.

મંજુલાને સોળમું વર્ષ પૂરૂં થયું એટલે મંજુલા અને મધુકરના સંસારપ્રવેશનો વિધિ થયો. યુવાનયુવતીઓના મનમાં આ પ્રથમ સંમેલનનો પ્રસંગ કાંઇક અનેરી કાવ્યમયતાથી રંગાયલો હોય છે. પોતાને દોડવાની શરૂઆત કરવાની રજા મળે તે પ્હેલાં

સરતનો ઘોડો જેવો તનમનાટ કરી રહ્યો હોય છે તેવો જ તન-મનાટ મંજુલાનું મન જીવનના આ એક પરમ પ્રસંગને માટે કરી રહ્યું હતું. મધુકરની ભાવમયતા ઓછી પ્રબળ ન્હોતી. પરન્તુ ત્હેનો આવિર્ભાવ વધારે સંયમવાળો હતો. મંજુલા અને મધુકર મળ્યાં,—વર્ષાઋતુના નવા પાણીના પૂરથી ઉછાળા મારતી નદી ગંભીર સાગરને મળે થાય તેમ તે બે મળ્યાં. પ્રભુકૃપાથી ત્હેમના જીવનનો આ એક પરમ પ્રસંગ એવો તો સ્નેહમય, શાન્તિમય, સુખમય બન્યો કે સર્વદા ત્હેનું સ્મરણ આહ્લાદજનક થાય.

ગરમીની રજા હોવાથી, ઉક્ત પ્રસંગ પછી મધુકર થોડા દિવસ અમદાવાદમાં જ રહ્યો. મંજુલાને ઘરકામની ચિન્તા નહિં અને મધુકરને પણ બીજું કાંઇ ખાસ કામ નહિં, એટલે બન્ને નિશ્ચિન્તતાથી આનન્દ અનુભવતાં હતાં. મંજુલા તો ગાંડી ગાંડી થઇ ગઇ હતી, ત્હેના આનન્દનો પાર જ ન્હોતો. આ તે સત્ય કે સ્વપ્ન ! લાંબા સમયના પોતાના મનોરથોને સિદ્ધ થતા જોઇ મંજુલા રાજી રાજી થઇ ગઇ હતી. અધુરામાં પૂરૂં ત્હેને મધુકરની સાથે મુંબાઇ જવાનું નક્કી થયું હતું, એટલે ત્હેના ઉલ્લાસમાં શી મણા ?

દુઃખભર્યા દોહ્યલા દિવસો પણ વહી જાય છે તો સુખના દિવસો કયારે ચાલ્યા ગયા ત્હેની ખબર પણ ન પડે ત્હેમાં શી નવાઇ ? મધુકરની રજા પૂરી થઇ અને મુંબાઇ જવાનું આવ્યું. માર્કંડરાય અને ધનવિદ્યાને માટે મંજુલાના વિયોગનો પ્રસંગ ન સહી શકાય એવો હતો. ત્હેમણે પોતાની એકનીએક પ્રાણથી પણ અધિક વ્હાલી પુત્રીને કદી પણ અળગી કરી ન્હોતી. પુત્રીને સાસરે વળાવવાનો પ્રસંગ મનુષ્યજીવનનો એક કરૂણમાં કરૂણ પ્રસંગ છે. મંજુલાને વિદાય કરવાનો પ્રસંગ માર્કંડરાય અને ધનવિદ્યાના જીવનમાં મર્મભેદક કરૂણાતાવાળો પ્રસંગ હતો. અસહ્યમાં અસહ્ય પ્રસંગો પણ ખમ્યા વિના છૂટકો નથી. આખરે વ્હાલસોયાં માતપિતા પોતાની વ્હાલી પુત્રીથી વિખુટાં પડયાં. " બ્હેન, સંભાળીને જજે. કાગળ લખજે. " — એમ ડુસકાં ખાતે ખાતે મંજુલાને ધનવિદ્યા કહે છે ત્યાં તો આવા અનેક પ્રસંગોને જોઇ જોઇ રીઢી

બની ગયેલી આગગાડી ઉપડી, અને રોતાં હૃદયોની પરવા કર્યા વગર ત્હેમને પાછળ મૂકીને ચાલી.

મધુકરે પ્હેલેથી રૂ. ૧૫ ના માસિક ભાડાની રૂમ ભાડે રાખી હતી. ત્હેણે ફેલોશિપના રૂપૈયામાંથી રૂ. ૪૦૦ બચાવ્યા હતા. ત્હેમાંથી ત્હેણે રૂ. ૨૦૦ નો સુઘડ અને સુન્દર ફર્નિચર આણ્યો હતો. એક કપડાં માટે આખા અરીસાવાળું કબાટ, એક પુસ્તકો માટે કબાટ, એક લખવા માટે ટેબલ, ચાર સાદી ખુરશીઓ, બે આરામ ખુરશીઓ, અને એક પલંગ : એટલો ફર્નિચર યોગ્ય સ્થાને આગળના ખંડમાં ગોઠવ્યો હતો. રૂમ બહુ ખીચોખીચ ન લાગે તેમ જ બહુ ખાલી ખાલી પણ ન લાગે ત્હેની સંભાળ રાખવામાં આવી હતી. રસોડામાં દૂધશાક મૂકવાને માટે ગાઝનું કબાટઘાટનું પીંજરૂં હતું, જેથી એક પાસથી ઉંદર અને બીજી પાસથી જન્તુઓથી દૂધશાક સુરક્ષિત રહે. ફર્નિચર ઉપરાંત રૂ. ૧૦૦ નાં સારાં વાસણ પણ મધુકરે આણી મૂકયાં હતાં. રૂ. ૧૦૦ જરૂરી પ્રસંગ માટે રાખ્યા હતા. રજામાં અમદાવાદ જતા પ્હેલાં મધુકરે લગભગ બધો સરસામાન આણી મૂકયો હતો કે જેથી મંજુલા આવે ત્યાર પછી ખટખટ કરવી ન પડે. મધુકર એકંદરે સાદો અને પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે રહે તેવો હતો. છતાં તે ઉંચી સંસ્કારિતાવાળો હતો. ત્હેના શોખ ઘણા ઉંચી જાતના હતા અને ત્હેને જેવી તેવી વસ્તુઓ ગમતી નહિ. મધુકરે આણેલો સરસામાન જેમ એક બાજુથી પોતાની સ્થિતિની અન્દર રહેવાની ત્હેની પ્રકૃતિની સાબીતી આપતો હતો, તેમ બીજી બાજુથી ત્હેની દીર્ઘદૃષ્ટિની અને ત્હેની ઉચ્ચ રૂચિનું સૂચન કરતો હતો. જેવી ધર્મબુદ્ધિથી અને જેવી કાર્યદક્ષતાથી તે વિચારના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં વિહરતો તેવી જ ધર્મબુદ્ધિથી અને તેવી જ કાર્યદક્ષતાથી ગૃહજીવનની ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પણ તે ઉતરતો. અંગ્રેજીમાં જેને "Art of making a home" અર્થાત્ "ગૃહજીવનની કલા" કહે છે ત્હેમાં એને ખાસ રસ પડતો. ગૃહજીવનના સંબન્ધમાં ત્હેણે ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં, અને તે ઉપરથી ગૃહજીવનની ઉંચી ભાવનાઓએ ત્હેના મગજમાં વાસ કર્યો હતો. જેમ મનુષ્યો વિનાનું ગૃહ એ શૂન્ય અરણ્ય સમાન

લાગે છે, તેમ સુઘડ સરસામાન વગરનું ગૃહ પણ ત્હેને શૂન્ય અરણ્ય સમાન લાગતું. આપણાં કુટુમ્બોમાં કંકાસો થતા હોવા છતાં એકંદરે આપણાં ગૃહો જેટલે અંશે સ્નેહનાં મન્દિરો છે તેટલે અંશે તે સગવડ અને સૌન્દર્યનાં સદનો નથી એવી ત્હેની સામાન્ય ફરિયાદ હતી. પોતાનું ગૃહ સ્નેહનું તેમ જ સૌન્દર્યનું મન્દિર બને એવી ત્હેના મનમાં પ્રબલ ઇચ્છા હતી. પોતાના ગૃહજીવનમાં વ્હાલની સાથે વ્યવસ્થાને પણ સ્થાન મળે એ જોવા તે બહુ ઇંતેજાર હતો. એકલી વ્યવસ્થા તો 'હોટેલ'માં પણ મળે, પરન્તુ 'વ્હાલ' અને 'વ્યવસ્થા' બન્ને સાથે તો 'હોમ' માં—ગૃહમાં જ મળી શકે એમ ત્હેનો નિશ્ચય હતો. ગૃહજીવનના આવા ઉચ્ચ મનોરાજ્યને જીવનમાં મૂર્તિમંત કરવાનો પ્રસંગ મધુકરને મળ્યો હતો, અને પોતાનો ભાગ આપવા મધુકર તત્પર હતો. મંજુલા કેટલે અંશે પોતાનો ભાગ આપશે ?

મધુકરે પોતાના મિત્ર અમરેન્દ્રને પ્હેલેથી લખ્યું હતું એટલે ત્હેણે મધુકરને માટે ચાલીના છુટક ઘાટીની સાથે ઘરકામને માટે નક્કી કરી રાખ્યું હતું. અને ત્હેની પાસે મધુકરના આવવાને પ્હેલે દિવસે રૂમ સાફસૂફ કરાવી હતી અને પાણી ભરાવી રાખ્યું હતું. અમરેન્દ્ર મધુકરને અને મંજુલાને લેવા સ્ટેશન ઉપર આવ્યો હતો. વિકટોરિયા ભાડે કરી તેઓ ઘેર પ્હોંચ્યાં. સામાન રૂમમાં મૂકાવી, દાતણપાણી વગેરેથી પરવારી, મધુકર અને મંજુલા અમરેન્દ્રને ત્યાં ગયાં. ત્યાં અમરેન્દ્રની પત્ની મૃદુલાએ ચ્હા વગેરે તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. સીધુંસામાન આણવાનો બાકી હોવાથી તે દિવસે સ્હવારે દસ વાગ્યે પોતાને ત્યાં જ જમવાનું રાખવાનો આગ્રહ અમરેન્દ્રે કર્યો ને તે મધુકરે સ્વીકાર્યો. ચ્હા પી મધુકર તથા મંજુલા પોતાની ઓરડીએ પાછાં ગયાં. મધુકરે મંજુલાને ફર્નિચર તથા બીજો સરસામાન બતાવ્યો. પછી મંજુલાને એકલી મૂકી તે મોદીને ત્યાં સીધું લેવા ગયો. મધુકર માત્ર એકમાર્ગી ન્હોતો; ત્હેના મામામામીના હાથ નીચે ઉછરેલો હોવાથી ઘરને અંગેનું કામકાજ તે સારી રીતે સમજતો. પોતાને જોઈતા સામાનની યાદી મોદીને લખાવી, તે સામાન વેળાસર ઘેર મોકલવાનું કહી તે શાક

વગેરે ખરીદવા ગયો. તે ઘેર આવ્યો ત્યારે જોયું કે મોદી સામાન મૂકી ગયો હતો. દરમ્યાન મંજુલા તો થોડો વખત અમસ્તી બેસી રહી હતી, અને થોડો વખત ચોપડીઓના કબાટમાં કઇ કઇ ચોપડીઓ છે તે જોવામાં ત્હેણે ગાળ્યો હતો. મધુકર સ્થિતિ સમજી ગયો, પરન્તુ કાંઇ બોલ્યો નહિ. દસ થવા આવ્યા હતા એટલે મધુકર અને મંજુલા અમરેન્દ્રને ત્યાં જમવા ગયાં. અમરેન્દ્રને ત્યાંથી જમીને ઘેર આવ્યા પછી મધુકરે તથા મંજુલાએ જરા આરામ લીધો.

બારેકને શુમારે મધુકરે મંજુલાને કહ્યું: “ જો, ઘરને માટે કેટલોક પરચુરણ સામાન લાવવાનો છે તે લેવા હું જાઉં છું. અઢીત્રણે હું પાછો આવીશ. દરમ્યાન, તું મોદીને ત્યાંથી આવેલો આ સામાન અભરાઇ ઉપરના ડબ્બાઓમાં ભરી દેજે, અને આ તેલઘી વગેરે આ બરણીઓમાં ભરી દેજે. આજે સ્હાંજે પાંચ વાગ્યાને શુમારે અમરેન્દ્ર વગેરે ચ્હા પીવા આવવાના છે. આ ટ્રંકો વગેરે પણ ઘાટીની પાસે ઉંચી મૂકાવી દઇ આ ખંડ સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત દેખાય એમ કરજે.” આમ કહીને મધુકર સામાન લેવા ગયો. મંજુલા એકલી પડી. કયાં ત્હેના દંપતિસુખના મીઠા મનોરથો અને કયાં આ ઘરકામની નીરસ માથાકૂટ! પ્હેલી વાર ત્હેની આંખ ઉઘડી. પ્હેલી વાર ત્હેને દંપતિજીવનની શુષ્ક બાજુનું ભાન થયું. તે તો બીચારી ધારતી હતી કે બે જણાં સાથે બેશીને મીઠી મીઠી વાતો કરીશું, બે જણાં સાથે સારાં સારાં કાવ્યો અને સારી સારી નવલકથાઓ વાંચીશું, બે જણાં સાથે નાટકો ને સીનોમેટોગ્રાફ જોવા જઇશું, બે જણાં સાથે સભાઓમાં જઈશું, બે જણાં સાથે દરિયા ઉપર ફરવા જઈશું અને બે જણાં સાથે એવી એવી જીવનની મજાઓ ભોગવીશું. દંપતિજીવનને અંગે જેમ લલિત સુખો ભોગવવાનાં છે તેમ ગંભીર ધર્મો પણ બજાવવાના છે ત્હેનું ભાન એને બીચારીને જોઇએ તેવું ન્હોતું. ત્હેણે પોતાના બાપને ત્યાં કોઇ દિવસ કાંઇ કર્યું ન હતું, અને તેથી ત્હેને ઘરકામમાં સ્હેજ પણ ગતાગમ પડે તેમ ન હતું. પોતાના આગળ પડેલો સામાન જોઈ તે ગભરાઈ અને ગળગળી થઈ ગઇ. ‘ આ બધું તે

હું કેવી રીતે ગોઠવી શકીશ " એવી મૂંઝવણ ત્હેને થઇ. વિચારમાં ને વિચારમાં તે આરામ ખુરશી ઉપર પડી. મુસાફરીના થાકને લીધે આંખ મળી ગઈ. અર્ધાપોણા કલાક પછી તે ઉઠી. ' હમણાં આ બધું ગોઠવી દઉં છું ' કરીને નવલકથા વાંચવા બેઠી. વાંચવાના રસમાં ને રસમાં વખતનું ભાન રહ્યું નહિ. અઢીનો શુમાર થયો એટલે મધુકર ઘરમાં આવ્યો. મધુકરને દેખી મંજુલા સ્હેજ ગભરાઇ, પણ ' મ્હારા વ્હાલા કાંઇ મ્હને કશું કહેવાના છે ? '— એમ ધારી શાન્ત થઇ. મધુકરે બધું એમ ને એમ પડેલું દીઠું ત્યારે ત્હેના જીવને ઘણું દુઃખ થયું. એક તો તે સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાનો અતિશય અનુરાગી હતો અને પોતાના ઘરમાં તે બેનો વાસ સદૈવ રહે એવું તે ઇચ્છતો. બીજું બ્હારનાં માણસ આવવાનાં છે તે મંજુલાને કહેવામાં આવ્યું હતું છતાં બીજું કાંઈ નહિ તો સારાં દેખાવાને માટે પણ મંજુલાએ સામાન ગોઠવી દેવો જોઇતો હતો એમ એને લાગ્યું. ત્રીજું ત્હેનું ધારવું એમ હતું કે પોતાની પત્ની એવી ઉંચી ભૂમિકાની હોવી જોઇએ કે ત્હેને આવી ગૌણ બાબતોમાં કહેવું જ ન પડવું જોઇએ, અને કહ્યા પછી તો ત્હેણે તે કરવું જ જોઇએ. આવી ભાવનામયતાને લીધે મધુકરના મનમાં લાગણી ઘણી પ્રબળ થઇ, છતાં મધુકર અત્યંત સ્નેહમય અને સમજુ હોવાથી પોતાની લાગણી ત્હેણે પોતાને વશ રાખી. માત્ર મંજુલા ભવિષ્યમાં આવું ન કરે તેવા શુભ આશયથી બહુ જ ધીમે રહીને વ્હાલથી ત્હેણે મંજુલાને કહ્યું: " મંજુલા, હજી સુધી આ બધું ગોઠવ્યું નથી ? ઘરમાં બધું સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રહેવું જોઇએ, અને ત્હેમાં આજ બધાં આવવાનાં છે ને ઘરમાં બધું અસ્વચ્છ અને અવ્યવસ્થિત હોય તો આપણા ઘરનું કેવું દેખાય ? વાંચવાનો શોખ સારો છે, પરન્તુ ઘરનું કામકાજ પ્હેલું કરવું જોઇએ. " મંજુલાને આજસુધીમાં આવું કોઇએ કહ્યું ન્હોતું. ત્હેને તો અત્યંત લાગી ગયું. અને તે એકદમ રડી પડી. ત્હેને પોતાની ભૂલ દેખાઇ જ નહિ; ત્હેને તો મધુકરનો જ દોષ દેખાયો. " મધુકર મ્હને ખરા દિલથી ચ્હાતા હોય તો તેઓને મ્હારી ભૂલ પ્હેલી તો જણાય જ નહિ, જણાય તો તે ત્હેમને મન વસે જ નહિ, અને કદાચિત્ વસે તોપણ તેઓ મ્હને કહે

જ નહિ. ત્હેમને સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા માટે દરકાર છે, મ્હારે માટે દરકાર નથી. ” મધુકરે ત્હેને સમજાવી છાની રાખી ને આખરે તે સમજી હોય તેમ દેખાયું પણ ખરૂં. બન્ને જણાંએ અન્દર જઈ બધો સામાન ગોઠવ્યો, પરન્તુ મંજુલાના મનમાં અસંતોષનું બીજ પ્હેલા જ દિવસથી નંખાયું. મંજુલાની પોતાની જ ભૂલ હતી, મધુકરે બીચારાએ પોતાની લાગણીની તીવ્રતા દબાવી ઘણી જ નરમાશથી કહ્યું હતું, તે પછી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બીચારાએ પોતાનો આશય સમજાવ્યો હતો અને તે ઉપરાંત બધું ગોઠવી દેવામાં મુખ્ય કામ મધુકરે કર્યું હતું. પણ તે બધું યે હવામાં ઉડી ગયું ને મંજુલાને મન તો બસ મધુકરનો જ વાંક વસ્યો. સાંજે અમરેન્દ્ર વગેરે ચ્હા પીવા આવ્યાં, પરંતુ મંજુલા તે બધાના આનન્દમાં પૂરા હૃદયથી ભાગ લઈ શકી નહિ.

મધુકર ને મંજુલા એકબીજાને અત્યંત ચ્હાતાં હતાં એટલે ત્હેમનું જીવન એકંદરે બહુ સુખમાં ને શાન્તિમાં જતું. પરન્તુ પ્રથમ જ દિવસે બન્યો હતો તેવા અપ્રિય પ્રસંગો ગેરસમજને લીધે વારંવાર બનતા. બેશક, મધુકરને સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થિતતા, નિયમિતતા અતિશય વ્હાલાં હતાં, અને પોતાના ગૃહમાં તેઓ વ્યાપી રહ્યાં હોય તે જોવા તે બહુ ઈંતેજાર હતો, પરન્તુ તેટલા જ માટે તે મંજુલાને દુઃખી કરે કે ત્રાસ આપે એવો મૂર્ખ કે નિર્દય ન્હોતો; છતાં બીજી બાજુથી ‘ ઘર હોય ત્યાં ગંદવાડ જ હોય ’ એવું સૂત્ર સ્વીકારી તે બેશી રહે તેવો ન્હોતો તેમ જ અપ્રિય પ્રસંગોથી કંટાળીને ‘કંઇ નહિ ત્યારે, મંજુલાને ફાવે તેમ કરવા દો ’ કરીને નિરાશ થઇ જાય તેવો પણ ન્હોતો. તે ઇચ્છતો કે મંજુલા ત્હેનો આશય સમજે ને ઘરમાં અપ્રિયતા ન થાય, પરન્તુ તે બીચારો કેટલું કરી શકે ? તે ઉંચો ધર્મબુદ્ધિથી તથા ઉંચા શોખથી પ્રેરાયો હતો, અને ત્હેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે આખરે સ્નેહથી, ધૈર્યથી, યુક્તિથી અને દૃઢતાથી તે ફાવશે અને મંજુલાને એક આદર્શરૂપ ગૃહિણી બનાવી શકશે. પરન્તુ મંજુલાનો અસંતોષ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને ત્હેને મન મધુકરની વ્યવસ્થા ઉપરની પ્રીતિ ક્રૂરતાને રૂપે દેખાવા લાગી. કેવી નિરાધાર અને છતાં સ્વાભાવિક ગેરસમજ ! ગરીબ બીચારો મધુકર !

૫

મંજુલાનો મંદવાડ.

એમ ને એમ નરમ ગરમ થતે થતે, આનન્દની પરિસીમા અને નિરાશાજનક અપ્રિયતા વચ્ચે ઝોલાં ખાતો મધુકર ને મંજુલાનો ગૃહસંસાર ચાલતો હતો. ત્રણ મહિના વીતી ગયા. ચોમાસું લગભગ ચાલી ગયું. તેવામાં મંજુલાને મૅલેરિયા લાગુ પડયો. તાવ પુષ્કળ આવે, અશક્તિ પુષ્કળ દાબવે, માથું દુખ્યાં કરે, હાડકાં અતિશય કળે અને પેટમાં ભાર લાગ્યાં કરે. મંજુલા મૂળ તો સારી સ્થિતિમાં ઉછરેલી અને એકંદરે પોચી એટલે આ મંદવાડથી બહુ નરમ બની ગઈ મધુકરે તરત જ ડૉક્ટરની દવા શરૂ કરી દીધી હતી. ત્હેણે અમદાવાદ માર્કંડરાય ઉપર મંજુલાની તબિયત ઠીક નથી એમ કાગળ પણ લખ્યો હતો, પરન્તુ ત્હેમને ચિન્તા ન થાય એટલે વિગતવાર લખ્યું ન્હોતું. મધુકર મંજુલાની પાસે લગભગ આખો દિવસ બેસી રહેતો, ત્હેને શરીરે પોતાનો હાથ હલકે હલકે ફેરવતો, ત્હેની કમ્મર અને પાંસળાં દબાવતો, ત્હેના પગ ચાંપતો. ત્હેની દવા ડૉક્ટરને ત્યાંથી વખતસર લઇ આવતો ને ત્હેમની સૂચનાનુસાર મંજુલાને આપતો મંજુલાને જે કંઇ ખાવાની રૂચિ થાય તે ડૉક્ટરની રજા લઇને જાતે કરી આપતો, ત્હેને ગમે તેવી સારી વાર્તાઓ ત્હેની પાસે વાંચતો. ટુંકામાં, અત્યંત સુકુમાર સ્નેહથી મધુકર મંજુલાની સારવાર કરતો, અને મંજુલાને સ્હેજ પણ શ્રમ પડવા દેતો નહિ. મંજુલાને માટે ત્હેણે પૈસા કે મહેનતનો વ્યય કરવામાં સ્હેજ પણ કચાશ રાખી નહોતી.તે ઉપરાંત, મધુકર ઘરમાં બધું પોતાને હાથે કરતો, અને બધું અત્યંત સ્વચ્છ તથા વ્યવસ્થિત રાખતો. આખો દિવસ તે રોકાયલો રહેતો એટલે સ્હાંજના પ્હોરનો તે બીચારો સ્વાભાવિક રીતે થાકી જતો, અને છતાં મંજુલાને રાત્રે સ્હેજ પણ ખપ પડે તો એકદમ જાગી ઉઠતો. જીવનના પાઠ શીખવવા કુદરત અગમ્ય માર્ગો યોજે છે અને દેખીતી આપત્તિઓ પરિણામે અનન્ત સુખની આપનારી નીવડે છે. મંજુલાના મંદવાડના સંબન્ધમાં પણ તેમ જ બન્યું. મંજુલાને જોવાની—ન વીસરી શકાય એવી રીતે જોવાની તક મળી કે મધુકર ત્હેને પોતાને

કેવા શુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થ અને ઉચ્ચ ધર્મબુદ્ધિથી પ્રેરિત સ્નેહથી સ્હાતો હતો, અને જે સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થિતતા અને નિયમિતતા ઉપર ત્હેને અનુરાગ હતો તે માટે તે જાતે કેટલો બધો શ્રમ લેતો હતો. મધુકરને પણ જણાયું કે ગૃહ તદ્દન સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રાખવું એ દેખાય છે તેટલું સ્હેલું નથી. પરિણામે મંજુલાનો મંદવાડ પતિપત્નીના સમાધાન માટે પરમેશ્વરે પ્રેરેલા દેવદૂત સમાન નીવડયો. આખરે મંજુલાનો મંદવાડ તો ગયો, પરન્તુ ત્હેનો હિતકારક બોધ હમેશને માટે પાછળ મૂકતો ગયો. મંદવાડે મંજુલાને બીજો જન્મ આપ્યો.

૬

મંજુલાનું જન્માન્તર.

દીવાળીનો દિવસ હતો. મંદવાડ ગયે બહુ વખત ન્હોતો થઇ ગયો છતાં મંજુલાએ શ્રમ લઈને ગૃહને બહુ સુશોભિત કર્યું હતું. આડોશીપાડોશીને પૂછીકરીને અનેક સારી વાનીઓ બનાવી હતી. મધુકર મિત્રોને મળવા કરવા સ્હવારનો બ્હાર ગયો હતો. તે આવ્યો ત્યારે આગળનો ખંડ સ્વચ્છ, સુવ્યવસ્થિત અને સુન્દર જોઈ ત્હેને બહુ આનન્દ થયો. મંજુલાને અભિનન્દન આપવા ત્હેને ઉત્કંઠા થઇ, પરન્તુ તે જરા થોભ્યો. કપડાં ક્હાડી સ્નાન કરી તે પાછળના ખંડમાં જમવા માટે દાખલ થયો. ત્હેના આનન્દમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થઇ. મંજુલાએ પોતાની જ હોંસથી રંગોળી પૂરી ધુપ સળગાવી મધુકરની બેઠક આગળ મનોહર શોભા કરી હતી. જેમ જેમ વાનીઓ ખાતો ગયો તેમ તેમ એક કરતાં એક ચઢીયાતી લાગી. મધુકરના આનન્દની પરિસીમા ન રહી. તે કૃતકૃત્યતાની વૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યો. ત્હેણે અત્યંત પ્રસન્ન થઇ કહ્યું: " મંજુલા મ્હારાં અન્તઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન, " જે ખંડ મંજુલાને હમેશાં સમરાંગણ જેવો લાગતો તે આજે સ્વર્ગ સમાન લાગ્યો. મધુકરે પૂછયું: " મંજુલા, આ તે વ્હાલ કે વ્યવસ્થા? " ઉત્તર મળ્યો: " વ્હાલા, વ્હાલ ને વ્યવસ્થા બન્ને. "

વિચાર–પુષ્પ–માળાનાં

ગ્રાહકોને ખાસ સૂચના.

વિચાર–પુષ્પ–માળાનું નવું વર્ષ ૧૯૧૬ ના જાન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે હવે નવા વર્ષથી પ્રથમ કરતાં લગભગ દોઢગણું લખાણ પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. તેથી અત્યારસૂધી પોસ્ટેજ સહિત વાર્ષિક લવાજમ ૧૧ આના હતું તેને બદલે હવે પોસ્ટેજ સહિત માત્ર ૧ રૂપિયો લેવામાં આવશે. નવા વર્ષનું પ્રથમ પુષ્પ સર્વ ગ્રાહકોને વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. તેથી જેઓને ગ્રાહક તરીકે કદાચ કાયમ રહેવું ન હોય તેઓએ અગાઉથી વ્યવસ્થાપકને ખબર આપવાની મહેરબાની કરવી કે જેથી વી. પી. પી. પાછું ફરવાનો સમય ન આવે, જો કે વ્યવસ્થાપક આશા રાખે છે કે વધારે સાહિત્યસેવા બજાવવા અર્થે લવાજમમાં માત્ર ૫ આનાનો વધારો કરવાથી અમારાં સાહિત્યરસિક ગ્રાહકો અમારાથી છૂટાં નહિ જ પડે.

પ્રથમ વર્ષનાં નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો એકસામટાં લેનારને પોસ્ટેજ સહિત ૧૧ આનાની કિંમતમાં વ્યવસ્થાપક પાસેથી મળી શકશે, તેમજ છૂટક અંકો પણ પ્રત્યેકની છૂટી કિંમતે મળી શકશે.

પુ. ૧. ધર્મનો જય મૂલ્ય ૩ આના. પોસ્ટેજ જૂદું
[લેખક— રા. કૌશિકરામ વિ. મહેતા, બી. એ.]

પુ. ૨. નવા યુગનાં જુવાન, સ્ત્રી, પુરૂષ. મૂલ્ય ૩ આના. પોસ્ટેજ જૂદું.
[લેખકો— રા. કૌશિકરામ વિ. મહેતા, બી. એ.,
રા. નૃસિંહદાસ બ. વિભાકર. બૅરિસ્ટર–ઍટ–લૉ.,
રા. મહારાણીશંકર શર્મા.]

પુ. ૩ ક્રાઇસ્ટનું અનુકરણ. મૂલ્ય ૪ આના. પોસ્ટેજ જૂદું
[ભાષાન્તર કર્તા— રા. છગનલાલ હ. પંડ્યા, બી એ.]

પુ. ૪. બે પ્રેમકથા— મૂલ્ય ૩ આના. પોસ્ટેજ જૂદું.
[લેખક— રા ચન્દ્રશંકર ન. પંડ્યા બી એ., એલએલ., બી.]

સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરોઃ—

નૃ. બ. વિભાકર,
વ્યવસ્થાપક, "વિચાર–પુષ્પ–માળા"
ગિરગામ, મુંબાઈ.